

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

Білан Сергій Олексійович

УДК 316.343.37/.733:94(477)(1929–1939)

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ
ЗЛАМ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА
(1929–1939 РР.)**

07.00.01 – історія України

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук**

Київ – 2014

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії та філософії історії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант доктор історичних наук, професор
Даниленко Василь Михайлович,
Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М.С. Грушевського
Національної академії наук України,
провідний науковий співробітник.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Марочко Василь Іванович,
Інститут історії України НАН України,
головний науковий співробітник відділу історії
України 20–30-х рр. XX ст.;

доктор історичних наук, професор
Романюк Іван Миронович,
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського,
завідувач кафедри історії та культури України;

доктор історичних наук, професор
Шитюк Микола Миколайович,
Миколаївський національний університет імені
В.О. Сухомлинського,
директор навчально-наукового інституту історії та
права, завідувач кафедри історії України.

Захист відбудеться "17" жовтня 2014 р. о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий "15" вересня 2014 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т.А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. У новітній українській історіографії проблеми українського селянства займають чільне місце, що обумовлено низкою чинників. Важливішими з них є висока питома вага селян у соціальній структурі українського населення, провідна роль сільського господарства у формуванні економічного потенціалу України, активна участь селян у багатовіковій визвольній боротьбі українського народу, міцність національно-культурних коренів, ментальності і традицій українського селянства. Більшовицька влада намагалася скерувати селян на соціалістичний шлях розвитку, застосовуючи різноманітні методи впливу – від обіцянок забезпечити щасливе колгоспне життя, матеріального й морального стимулювання колгоспників до організації геноциду Голодомором й фізичного винищення найбільш продуктивної, а отже, найменш залежної від влади частини селянства. До сьогоднішніх днів Україна гостро відчуває наслідки згубної радянської аграрної політики, для подолання яких потрібно докладне вивчення кардинальних змін, які відбулися в Україні у XX столітті.

Особлива роль сільського господарства як постачальника сировини і споживача промислових товарів обумовлюється унікальним поєднанням в Україні сприятливих природно-кліматичних умов, вигідним геостратегічним положенням, наявністю величезного потенціалу харчових ресурсів, що в усі часи не втрачали своєї цінності. Проте, саме ці обставини зумовлювали бажання радянської імперії не випускати зі свого складу Україну, безперешкодно користуватися її природними багатствами, денаціоналізувати й тримати в покорі населення.

Незважаючи на значну увагу вітчизняних істориків та іноземних учених до подій і процесів, пов'язаних із соціалістичними перетвореннями в українському селі, досі відкритими залишаються питання, відповіді на які потребують окремого комплексного дослідження. Переоцінка подій 1930-х років, що відбулася у зв'язку зі змінами ідейних засад і національним відродженням, та швидке заповнення прогалин у політичній історії передвоєнної доби об'єктивно породжують потребу нових підходів до цього драматичного періоду. Отже, вирішення проблеми соціально-економічного та національно-культурного життя українського селянства має важливе теоретико-методологічне та практичне значення і є одним з найбільш пріоритетних завдань новітньої української історіографії.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова "Дослідження проблем гуманітарних наук" та згідно з науковою проблематикою кафедри історії та філософії історії "Державницьке, економічне, суспільно-політичне життя та освіта в Україні XX–XXI ст.". Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 3 від 23 жовтня 2012 р.).

Мета дисертаційного дослідження полягає в тому, щоб на основі критичного осмислення джерел і наукових публікацій всебічно дослідити докорінні зміни у соціальній структурі, виробничій діяльності та національно-культурному житті українського селянства, які сталися внаслідок цілеспрямованої політики більшовицької влади в період 1929–1939 рр. і призвели до руйнування традиційних аграрних відносин, насаджування комуністичних методів сільськогосподарського виробництва, гальмування державотворчих процесів, деформацій у духовній сфері.

Відповідно до поставленої мети основна увага зосереджена на вирішенні таких дослідницьких **завдань**:

–показати стан наукової розробки проблеми, концептуальні засади й особливості розвитку історіографії, з'ясувати ступінь достовірності, репрезентативність та інформаційні ресурси джерельної бази, обґрунтувати оптимальні методи й методологію дослідження;

–висвітлити соціально-економічне становище українських селян та відтворити соціально-побутові умови їх життєдіяльності в контексті формування єдиного народногосподарського простору в межах унітарної держави та здійснення аграрної політики більшовиків упродовж 1929–1939 рр.;

–дослідити національний аспект більшовицької доктрини соціалістичної реконструкції та розкрити її вплив на суспільно-політичний та соціально-правовий статус українського селянства;

–визначити специфіку політичних репресій стосовно українського селянства, причини й умови здійснення депортацій українських селян у 1930-х роках;

–проаналізувати вплив трансформаційних процесів аграрної сфери на шляхи її інтелектуально-професійного забезпечення, кількісні й якісні параметри підготовки фахівців-аграрників та простежити кадрову селекцію в галузі сільського господарства;

–розкрити роль партійно-державного керівництва у розгортанні позаекономічних форм стимулювання трудової активності сільськогосподарських працівників за умов проведення радянської реконструкції аграрної сфери;

–показати соціальні основи національної самобутності українського селянства, ідейно-політичні причини їх руйнування сталінським тоталітарним режимом та деформації в національно-культурному, духовному житті сільського населення України;

–узагальнити результати дослідження та сформулювати висновки щодо наслідків соціальної катастрофи 1930-х років в Україні та можливих шляхів їх подолання у ході реалізації економічних, соціальних і культурно-освітніх програм за умов розвитку сучасного українського суспільства.

Об'єктом дослідження є українське селянство на етапі становлення й утвердження колгоспно-радгоспної системи.

Предметом дослідження є процеси соціально-економічної трансформації й руйнування традиційних національно-культурних зв'язків українського

селянства наприкінці 1920–1930-х рр., що відбувались під впливом політики партійно-державного керівництва СРСР і мали доленосне значення для формування суспільних відносин в Україні.

Хронологічні рамки дисертаційної роботи охоплюють період 1929–1939 рр., який характеризується остаточним утвердженням тоталітарного сталінського політичного режиму в СРСР, масовими репресіями, впровадженням командно-адміністративних методів управління, змінами у формах власності та господарювання і, в підсумку, соціально-економічним та національно-культурним зламом українського селянства. Нижня межа визначається листопадним пленумом ЦК ВКП(б) 1929 р., на якому було проголошено рішення про суцільну колективізацію і фактично взято курс аграрної політики радянського уряду, спрямований на докорінний перелом у розвитку землеробства й рішучий перехід від дрібного до колгоспно-радгоспного виробництва. Верхня межа (вересень 1939 р.) обумовлена початком Другої світової війни, що обумовила істотні зміни у внутрішній та зовнішній політиці радянського уряду, визначила перенесення тоталітарних методів управління на нові території.

Територіальні межі дослідження визначаються кордонами УСРР (із січня 1937 р. – УРСР) з урахуванням адміністративно-територіального поділу в означений період (крім Молдавської АСРР), відтак назви населених пунктів, районів та областей відповідають історичним реаліям тогочасної України.

Методи дослідження. Специфіка предмета дослідження та дослідницьких завдань зумовила комплексне використання низки різноманітних принципів і методів наукового пізнання. У процесі виконання роботи використовувалися загальнонаукові та спеціальні історичні методи. Загальнонаукові методи (аналізу і синтезу) дали можливість врахувати об'єктивні і суб'єктивні чинники реформування сільськогосподарського виробництва та остаточного його переведення на соціалістичні рейки. Використання спеціальних історичних методів дало можливість виокремити соціально-економічні та національно-економічні наслідки цього процесу для подальшого розвитку українського селянства. Зокрема, проблемно-хронологічний метод використовувався для послідовного висвітлення подій, явищ та процесів у соціально-економічному, суспільно-політичному й національно-культурному житті українських селян. Типологічний метод дозволив розмежувати і зрозуміти базові засади та специфіку використання різного роду форм контролю та стимулювання праці сільськогосподарських працівників, визначити їх особливості для українських селян. Історико-генетичний метод сприяв встановленню причинно-наслідкових зв'язків між аграрною політикою більшовицької влади і процесами розкуркулення, люмпенізації, депортацій, масових політичних репресій. Застосування порівняльно-історичного методу дало змогу розкрити співвідношення декларативної та реальної політики радянської держави щодо українського селянства. Статистичний метод використовувався для розрахунку даних виробничої діяльності, системи матеріально-технічного й фінансового

забезпечення сільського господарства, рентабельності колгоспного й радгоспного виробництва, продуктивності праці в колективному й індивідуальному секторі, висвітлення процесів деформації національної культури, освіти й науки.

Наукова новизна результатів роботи полягає у постановці та дослідженні актуальної теми, яка досі не набула всебічного висвітлення в історичній науці.

Вперше в новітній українській історіографії:

- на основі аналізу великої кількості архівних та опублікованих у різні часи джерел, вітчизняної й зарубіжної літератури, різноманітних методологічних підходів здійснено комплексне дослідження політики сталінського керівництва щодо України у 1929–1939 рр., що спричинила деградацію соціально-економічного та національно-культурного розвитку українського селянства;

- до наукового обігу введені маловідомі та невідомі раніше пласти архівних джерел і документальних матеріалів, що дозволило розширити джерельну базу дослідження і тим самим посилити аргументованість, достовірність висновків дисертації;

- досліджено сутність і принципи аграрної політики радянського режиму у 1929–1939 рр. та відтворені механізми, методи і наслідки її реалізації в Україні;

- критично переглянуті стереотипи щодо виробничої діяльності сільськогосподарських структур за умов побудови загальногосподарського радянського механізму та форсованої індустріалізації в Україні;

- розкриті основні причини, форми і трагічні наслідки масових депортацій українських селян з території України у 30-х рр. XX ст. відповідно до рішень вищого партійно-державного керівництва, яке вирішувало цим не лише політичні, а й соціально-економічні проблеми, пов'язані з необхідністю освоєння багатих на сировинні ресурси, проте малозаселених регіонів СРСР;

Набули подальшого розвитку:

- теоретико-методологічні засади дослідження розвитку українського села впродовж 1929–1939 рр., що дало можливість уточнення понять та подальшого розвитку національних тенденцій у галузі селянознавства;

- концептуальні засади формування радянської системи підготовки фахівців-аграрників, здійснюваної без відриву від виробництва, визначено її форми та розкрито вплив на формування виробничого про шарку й інтелектуально-професійне забезпечення українського села;

Уточнено:

- внесок українського селянства в реалізацію соціальних програм більшовицького режиму та "соціалістичну модернізацію" радянського суспільства, розвиток якого вимагав нових трудових ресурсів;

- динаміку кількісних та якісних змін у складі сільського населення України в 1929–1939 рр., що охарактеризувались різким скороченням його чисельності та зміною демографічних показників;

- основні законодавчі і нормативні акти партійного та державного керівництва СРСР і УСРР, відповідно до яких здійснювались масові репресії сільського населення України, висвітлено його місце і роль у проведенні зазначених акцій;

- сукупні доходи селянської родини, що змінились у результаті одночасного збільшення надходжень від громадського виробництва та зменшення оплати за трудовні і прибутків від особистого присадибного господарства на тлі громадсько-політичного життя українського села за умов побудови тоталітарного державного механізму;

- соціальний стан та шляхи нав'язування радянських стереотипів й культурних цінностей сільській молоді в Україні;

- специфіку соціального захисту сільського населення УСРР, його роль у повсякденному житті та побуті українських селян, реальну та декларативну складові діяльності органів соціального забезпечення;

- сільську соціально-культурну інфраструктуру за умов неспроможності радянської держави щодо належного матеріально-технічного забезпечення та фінансування;

- передумови і прояви виникнення соціальних девіацій у сільському середовищі, зміни ролі жінки-селянки, можливості для організованого дозвілля за дефіциту вільного часу в сільських мешканців та забезпечення їх національно-культурних потреб.

Практичне значення результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що вони можуть бути використані при подальшій розробці науково-методичного забезпечення таких навчальних дисциплін, як "Історія України", "Історія української культури", "Історія освіти та науки України", "Соціально-економічна історія України", введення нових спеціальних і факультативних курсів у вищих навчальних закладах, а також у можливості використання матеріалів для написання наукових праць із визначеної та суміжної тематик, підготовки монографій та узагальнюючих праць з аграрної історії України, історії українського селянства, соціальної історії, розвитку сільського господарства, економіки, соціології, а також у роботах, присвячених розкриттю суті тоталітарного режиму та злочинів сталінізму. Фактичні дані та окремі матеріали дисертації можуть бути використані в експозиціях історико-краєзнавчих музеїв та діяльності інших позашкільних освітніх установ. Проведений аналіз історичного досвіду здійснення аграрної політики в Україні може бути корисний у діяльності державних органів влади та працівників агропромислового комплексу при формуванні законодавчих і нормативних актів стосовно українського селянства, пошуку оптимальних рішень з питань реформування агропромислового комплексу та ефективних шляхів їх реалізації з метою підвищення рівня і якості життя населення сільських територій України.

Апробація результатів дисертаційної роботи. Основні наукові висновки і результати, одержані у ході дисертаційного дослідження, були апробовані у виступах та оприлюднені на 14 міжнародних, всеукраїнських та

регіональних наукових конференціях: VI міжнародній науково-практичній конференції "Розвиток наукових досліджень – 2010" (Полтава, 2010), міжнародній науково-практичній конференції "Сучасні напрями теоретичних і прикладних досліджень – 2012" (Одеса, 2012), VIII міжнародній науково-практичній конференції "Дні науки – 2012" (Чехія, Прага, 2012), міжнародній науково-практичній конференції "Соціологія, політологія, філософія та історія в сучасному світі" (Росія, Новосибірськ, 2012), міжнародній науково-практичній конференції "Аграрна наука і освіта на сучасному етапі розвитку народногосподарського комплексу: досвід, проблеми та шляхи їх вирішення" (Львів, 2012), міжнародній науково-практичній конференції "Наукові дослідження та їх практичне застосування. Сучасний стан та шляхи розвитку – 2012", (Одеса, 2012), IX Всеукраїнському симпозиумі з проблем аграрної історії (Черкаси, 2012), IX міжнародних наукових читаннях "Питання аграрної історії України та Росії" (Дніпропетровськ, 2012), міжнародній науково-практичній конференції "Сучасні напрями теоретичних і прикладних досліджень – 2013" (Одеса, 2013), міжнародній науково-практичній конференції "Аграрна наука, освіта, виробництво: актуальні питання" (Росія, Новосибірськ, 2013), міжнародній науковій конференції "Тенденції в галузі освіти – 2013" (Чехія, Оломоуц, 2013), XI міжнародній науковій конференції "Техніка – інформатика – освіта" (Польща, Пшемишль, 2013), Всеукраїнській науково-практичній конференції "І Міждисциплінарні гуманітарні читання" (Київ, 2013), міжнародній науковій конференції "Українська еліта як чинник цивілізаційного поступу українства" (Київ, 2013).

Публікації. Основний зміст дисертації відображено в індивідуальній монографії та 42 одноосібних наукових статтях, з яких 25 – опубліковані у наукових фахових виданнях України, 2 статті – у наукових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз, 4 публікації – у виданнях іноземних держав (з яких 1 – в електронному науковому виданні).

Структура роботи. Дисертацію побудовано відповідно до мети та завдань наукового дослідження з урахуванням вимог, що ставляться до робіт такого типу. Робота складається зі вступу, п'яти розділів (15 підрозділів), висновків, додатків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації становить 520 сторінок, з яких 400 сторінок основного тексту. Список використаних джерел та літератури налічує 1071 найменування.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, окреслено зв'язок з науковими програмами, планами та темами, сформульовано мету і завдання, визначено об'єкт і предмет, хронологічні рамки і територіальні межі, наукову новизну і практичне значення дисертації, подано інформацію про апробацію та публікацію результатів дисертаційного дослідження.

У першому розділі "**Історіографія, джерела та теоретико-методологічні засади дослідження**" проаналізовано стан наукової розробки

теми, охарактеризовано джерельну базу та викладено методологію дослідження.

З урахуванням впливу ідеології та характеру політичного режиму на погляди дослідників, а також їх методологічні та методичні підходи *історіографію проблеми* поділено на три періоди: 1930-ті – початок 1950-х рр., друга половина 1950-х – 1980-ті рр., 1990–2010-ті рр., що дало можливість зіставити різні точки зору та проаналізувати ступінь її наукової розробки.

Процес історіографічного осмислення проблеми соціально-економічного та національно-культурного життя радянського селянства сучасниками досліджуваного періоду розпочався на початку 30-х років ХХ ст. із загальних праць, присвячених історії комуністичної партії, СРСР та УРСР, автори яких пропагуючи завдання партійного будівництва та аналізуючи розвиток республік у контексті їх виконання, робили заідеологізовані спроби узагальнити досвід соціалістичної реконструкції сільського господарства¹. Проте, одночасно із самоідентифікацією на методологічному рівні такими дослідниками, як Н. Анісімов², І. Плачинда³, В. Садовський⁴ були зроблені спроби висвітлення життя українського селянства у 30-х рр. ХХ ст., однак відповідно до партійної настанови під "трудою масою" вони розуміли тільки сільську бідноту, об'єднану з частиною середняків для спільної боротьби з заможними селянами, яких називали "куркулями", "глитаями", "ворогами трудящих сільських мас", що надовго утвердилось у радянській історіографії.

З другої половини 1950-х рр. у зв'язку з критикою культу особи Й. Сталіна з'явилися нові праці А. Аксеньонка⁵, П. Арутюняна⁶, В. Бондаренка⁷, М. Вилцана⁸, І. Зеленина⁹, А. Пащенко¹⁰, в яких не зважаючи на

¹ Янтаров С. Великое социалистическое строительство / С. Янтаров. – К.: Соцгиз Украины, 1935. – 216 с.; Савченко А. Радянська Україна – невід'ємна частина могутнього Радянського Союзу / А. Савченко. – К.: Партвидав України, 1933. – 74 с.; Тардов М. С. Советская Украина / Историко-экономический очерк / М.С. Тардов. – М.: Воениздат, 1940. – 72 с.

² Анісімов Н. Радянське селянство / Н. Анісімов. – К.: Українське видавництво політичної літератури, 1946. – 95 с.

³ Плачинда І.С. За більшовицькі колгоспи / І.С. Плачинда. – Полтава: МПК, 1935. – 57 с.

⁴ Садовський В.В. Робоча сила в сільському господарстві України / В.В. Садовський // Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1935. – Т. 26. – 147 с.

⁵ Аксененко А.Г. Правовое положение совхозов в СССР / А.Г. Аксененко. – М.: Политиздат, 1960. – 306 с.

⁶ Арутюнян П.О. Счастье, завоеванное в борьбе / П.О. Арутюнян. – М.: Госполитиздат, 1960. – 78 с.

⁷ Бондаренко В.В. Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток (АН УССР, Институт экономики) / Под. ред. Д.Ф. Вирника / В.В. Бондаренко. – К.: Издательство АН УССР, 1957. – 442 с.

⁸ Вилцан М.А. Укрепление материально-технической базы колхозного строя во второй пятилетке (1933–1937 гг.) / М.А. Вилцан. – М.: АН СССР, 1959. – 142 с.

⁹ Зеленин И.Е. Динамические обследования колхозов за 1933–1934 гг. / И.Е. Зеленин // Источниковедение истории советского общества. – М., 1968. – Вып. 2. – С. 339–355.

¹⁰ Пащенко А.Я. Проведення суцільної колективізації та організаційно-господарське зміцнення колгоспів (1929–1937 рр.). Випуск 10 / А.Я. Пащенко. – Дніпропетровськ: Обласне книжне видавництво, 1961. – С. 11–20.

те, що вирішення аграрного питання пов'язувалось з діяльністю КП(б)У і уряду республіки, розкрито деякі проблеми колективізації сільського господарства України та функціонування його виробничих структур. Крім того, у результаті активного освоєння цілинних земель у середині 1950-х рр. інтерес істориків до аграрної тематики посилювався і радянськими вченими було видано декілька ґрунтовних праць, що стосувалися проблем сільського господарства ¹¹.

Альтернативу радянській оцінці соціально-економічних і національно-культурних процесів сталінського періоду в Україні становили роботи істориків Західної Європи, США, Канади та інших країн. Зокрема, у добу "відлиги" за кордоном продовжували виходити праці К. Кононенка¹², І. Майстренка¹³ та О. Шіллера¹⁴, в яких порушувалися суперечливі питання політики правлячої партії в Україні, хоча, як правило, їм не вистачало джерельної бази.

Історіографія середини 1960-х – першої половини 1980-х рр. несе на собі відбиток поступового згортання демократичних процесів, що не могло не позначитися на конкретних дослідженнях історії українського селянства. Тому в роботах М. Богденка¹⁵, Т. Дерев'янка¹⁶ та М. Рубача¹⁷, з одного боку, здійснено спробу висвітлення помилок, допущених у ході колективізації, а з іншого – проявилась тенденція до гальмування об'єктивного пізнання докорінних перетворень на селі в 1930-х рр. та їх наслідків під впливом закладених ще за умов культу особи Й. Сталіна авторитарних оцінок та ідеологічних догм.

Інтерес дослідників до аграрного питання відродився лише наприкінці 1980-х рр. Так, у працях І. Зеленина¹⁸, С. Кульчицького¹⁹ та В. Марочка²⁰ історія

¹¹ История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР / Под ред. М.П. Ким. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1963. – 448 с.; Краев М.А. Победа колхозного строя в СССР / М.А. Краев. – М.: Госполитиздат, 1954. – 720 с.; Победа колхозного строя в СССР. – М.: Госполитиздат, 1954. – 720 с.

¹² Кононенко К. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917–1960 / К. Кононенко. – Мюнхен: Український технічно-господарський інститут, 1965. – 535 с.

¹³ Майстренко І. Історія Комуністичної партії України / І. Майстренко. – Б.м : Сучасність, 1979. – 259 с.; Майстренко І. Національна політика КПРС в її історичному розвитку / І. Майстренко. – Б.м : Сучасність, 1978. – 184 с.

¹⁴ Schiller A. Die Kollektivbewegung in der Sowjetunion. Ein Beitrag in der Gegenwartsfragen der russischen Landwirtschaft (Osteuropäische Forschung. N.F.8.) / A. Schiller – Königsberg, 1931. – 120 s.; Schiller A. Kolchos und Genossenschaft / A. Schiller // Osteuropa. – 1951. – № 1. – S. 12–19.

¹⁵ Богденко М.Л. Совхозы СССР : краткий исторический очерк (1917–1975) / М.Л. Богденко, И.Е. Зеленін; Ред. И.М. Волков; Институт истории АН СССР. – М.: Изд-во политической литературы, 1976. – 279 с.

¹⁶ Дерев'янка Т.І. Економічний розвиток радянської України, 1917–1970 / Т.І. Дерев'янка, С.В. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 1970. – 115 с.

¹⁷ Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции / М.А. Рубач. – К.: Изд-во АН УССР, 1957. – 457 с.

¹⁸ Зеленін І.Е. О некоторых "белых пятнах" завершающего этапа сплошной коллективизации / И.Е. Зеленін // История СССР. – 1989. – № 2. – С. 3–19.

українського селянства стала самостійною темою дослідження і автори зробили спробу охарактеризувати процеси, що відбувались в українському селі.

З початку 1990-х рр. розпочався якісно новий етап в історіографічному осмисленні розвитку українського селянства, об'єктом якого стали найрізноманітніші аспекти його соціально-економічного та національно-культурного життя. Серед праць сучасного періоду виділяються дослідження Ю. Борисова²¹, В. Даниленка²², Я. Мандрика²³, І. Романюка²⁴, М. Шитюка²⁵, в яких розкрито політичні, соціально-економічні та духовні аспекти колективізації, розкуркулення, голодомору, депортацій та репресій сільського населення України впродовж 30-х рр. ХХ ст. Значний інтерес представляють й дисертаційні роботи О. Акуніна²⁶, І. Біласа²⁷, Т. Вронської²⁸, М. Дорошка²⁹, О. Лукашевича³⁰, Я. Мандрика³¹ та В. Шарпатога³². Однак, незважаючи на

¹⁹ Кульчицький С.В. 1933: Трагедія голоду / С.В. Кульчицький. – К.: Знання, 1989. – 48 с.; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С.В. Кульчицький. – К.: Вид. Дім "Альтернативи", 1999. – 336 с.; Кульчицький С.В. Ціна "великого перелому" / С.В. Кульчицький. – К.: Україна, 1991. – 431 с.

²⁰ Марочко В.І. Формирование интернациональных черт в образе жизни колхозного крестьянства (1929–1936 гг.) / В.І. Марочко. – К.: Знання, 1991. – 79 с.

²¹ Борисов Ю.С. Производственные кадры деревни, 1917–1941: Цивилизованные хозяйственники или "винтики" государственной машины? / АН СССР, Ин-т истории СССР / Ю.С. Борисов. – М.: Наука, 1991. – 227 с.

²² Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.

²³ Мандрик Я.І. Культура українського села в період сталінізму, 1929–1938 рр. / Я.І. Мандрик. – Івано-Франківськ: Івано-Франків. держ. техн. ун-т нафти і газу, 1998. – 253 с.

²⁴ Романюк І.М. Особисте присадибне господарство та його місце в житті українського села 1920–1930 рр. / Романюк І.М. // Вісник інституту історії, етнології і права. Зб. наук. праць. – Вип. 6. – Вінниця, 2011. – С. 29–31.

²⁵ Шитюк М.М. Голод 1928–1929 рр. у південному регіоні УРСР / М.М. Шитюк // Науковий вісник Миколаївського національного університету. Історичні науки. – Вип. 3.34. – 2014. – С. 134–148.

²⁶ Акунін О.С. Південноукраїнське селянство в кінці 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття: соціально-економічне становище: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.С. Акунін; Миколаїв. держ. ун-т ім. В.О. Сухомлинського. – Миколаїв, 2008. – 337 арк.

²⁷ Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича / І.Г. Білас. – Львів, 1994. – 33 с.

²⁸ Вронська Т.В. Репресії проти родин "ворогів народу" в Україні: ідеологія та практика (1917–1953 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Т.В. Вронська; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2009. – 460 арк.

²⁹ Дорошко М.С. Партійно-радянська номенклатура УРСР у 20–30-ті роки ХХ століття: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / М.С. Дорошко; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 34 с.

³⁰ Лукашевич О.М. Побут та дозволя сільського населення України (1920–1930 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.М. Лукашевич; Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний ун-т ім. Григорія Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – 217 арк.

³¹ Мандрик Я.І. Політика радянської держави у сфері культури в українському селі (кінець 20-х – 30-ті роки): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Я.І. Мандрик; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут народознавства. – Львів, 2005. – 33 с.

значну кількість праць, що прямо чи опосередковано торкаються обраної проблеми, у більшості з них вона висвітлюється фрагментарно.

Завдання повномасштабної реконструкції соціально-економічного та національно-культурного життя українського селянства впродовж 1929–1939 рр. зумовили необхідність джерелознавчого забезпечення даного історичного дослідження, *джерельну базу* якого складає комплекс різноманітних за змістом і походженням матеріалів. Виявлені в архівах і бібліотеках України та Росії документальні матеріали умовно можна поділити на декілька груп: нормативно-правові документи (закони, постанови, накази, інструкції, розпорядження), що дозволили конкретизувати рішення вищих партійно-державних органів із селянського питання, простежити процес формування аграрної політики комуністичної партії та діяльність місцевих партійних організацій щодо її реалізації; інформаційні документи (звіти, доповідні записки, спеціальні повідомлення, довідки, листи, телеграми, матеріали оперативної звітності), узагальнена інформація для яких збиралася відповідними установами як відкритим, так і негласним (донесення агентури, перлюстрація кореспонденції) способами; історико-статистичні матеріали (порівняльні таблиці, цифрові зведення, статистичні звіти й довідки), які хронологічно поділяються на річні, піврічні, квартальні або станом на конкретну дату складання довідки; документи народних комісаріатів і відомств союзного та республіканського рівнів, обласних, районних і сільських організацій, товариств, колгоспів і радгоспів, що відображають дискусії та пошуки альтернативних шляхів розвитку українського селянства, матеріально-технічного забезпечення колгоспів і радгоспів, удосконалення їх діяльності, відомості про соціально-побутові умови життя на селі, їх рівень та якість, бюджети селянських родин, пропозиції щодо удосконалення організації та оплати праці колгоспників, соціального забезпечення та охорони здоров'я сільського населення республіки тощо; джерела особистого походження – мемуари, щоденники, листи, записи очевидців, звернення, спогади, розповіді, а також окремі фотографії.

Найбільший масив інформації, що проливає світло на зміни у житті українських селян протягом 1929–1939 рр., виявлено у Центральному державному архіві вищих органів влади і державного управління України (ЦДАВО України), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), державних архівах Київської, Черкаської та Чернігівської областей, Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ), Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ), Російському державному архіві економіки (РДАЕ), Російському державному архіві соціально-політичної історії (РГАСП).

Значна кількість архівних матеріалів, що розкривають суперечливість стосунків республіканських та союзних органів державної влади, знаходиться у

³² Шарпатий В.Г. Становлення та функціонування системи соціального забезпечення в Українській РСР в 1920–30-х рр.: історичний аспект: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / В.Г. Шарпатий; Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2007. – 380 арк.

ЦДАВО України. В архіві збереглися річні звіти колгоспів та радгоспів, матеріали обстежень індивідуальних господарств, доповідні записки та директивні вказівки керівних установ про організацію діяльності, хлібозаготівлі, оплату праці, а також інформаційні листи Наркомзему УСРР та УРСР про стан та виробничу діяльність колективних господарств, стенограми нарад директорів і начальників політвідділів, матеріали з'їздів і обласних конференцій профспілок.

Оригінальні документи про суспільно-політичне життя в Україні зберігаються у ЦДАГО України. Зокрема, велику науково-інформаційну цінність мають протоколи засідань ВУЦВК та РНК УСРР, їх постанови, накази, циркулярні листи, стенограми, в яких висвітлено основні етапи радянського державного будівництва та питання національних регіональних відносин.

Оскільки матеріали довоєнного періоду в архівах України збереглися не повністю, цінною виявилася група документів архівів Російської Федерації – РДАСПІ та РДАЕ, за якими можна простежити особливості формування республіканського бюджету, промислового комплексу, торгівлі й транспорту, засобів зв'язку і телекомунікації, а також соціально-економічний розвиток та організаційно-господарський стан сільського господарства України у 1930-х рр.

У процесі наукового пошуку були опрацьовані фонди ГДА СБУ, де зберігаються документи вищого партійно-державного керівництва УСРР, колишніх спеціальних служб та правоохоронних органів стосовно соціально-економічних та суспільно-політичних аспектів колективізації, розкуркулення, голодомору, депортацій, масових репресій сільського населення України (їх окремі періоди, сфери, методи і механізми організації) впродовж 30-х рр. ХХ ст., а також їх демографічні, соціально-психологічні та національні наслідки.

Крім матеріалів центральних архівів у дисертації використані документи архівів Київської, Черкаської та Чернігівської областей. Зокрема, були вивчені постанови, доповідні записки та листи обкомів КП(б)У про хід колективізації та хлібозаготівель, повернення позичок, численні листи селян з різних областей України про надзвичайно складне становище і голод на місцях.

Загалом автором дисертаційного дослідження опрацьовано матеріали з 30 архівних фондів 9 архівів України та Росії, в результаті чого до наукового обігу введено низку нових неопублікованих документів, які характеризують різні аспекти розвитку українського селянства у 1929–1939 рр. Зокрема, були залучені фонди: *ЦДАВО України* (Ф. 1 (Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів УСРР (ВУЦВК УСРР). 1920–1938 рр.); Ф. 20 (Рада Народних Комісарів Української Радянської Соціалістичної Республіки (РНК УСРР, Раднаркому УСРР), м. Харків, з 1935р. – м. Київ. 1920–1946 рр.); Ф. 27 (Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР), м. Харків, з 1934 р. – м. Київ. 1920–1946 рр.); Ф. 166 (Народний комісаріат освіти УСРР, м. Харків, з 1935 р. – м. Київ. 1920–1946 рр.); Ф. 318 (Управління народного господарського обліку при Державній плановій комісії УСРР, м. Харків. 1921–1941 рр.); Ф. 337

(Державна планова комісія при Раді Народних Комісарів УРСР, м. Харків. 1925–1946 рр.); Ф. 539 (Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УРСР, м. Київ. 1918–1957 рр.); Ф. 559 (Всеукраїнська спілка сільськогосподарських колективів (Укрколгоспцентр) і її ліквідаційний комітет (об'єднаний фонд). 1927–1939 рр.); Ф. 572 (Народний комісаріат легкої промисловості УРСР, м. Харків, м. Київ. 1932–1941 рр.); Ф. 582 (Сектор народногосподарського обліку при Державній плановій комісії УРСР, м. Харків, м. Київ). 1930–1941 рр.); Ф. 806 (Управління уповноваженого Народного комісаріату важкої промисловості СРСР при РНК УРСР (Управління Уповнаркомважпрому СРСР при РНК УРСР), м. Харків, з вересня 1935р. – м. Київ. 1932–1935 рр.); Ф. 2623 (Народний комісаріат праці УРСР, м. Харків. 1917–1935 рр.); Ф. 4402 (Особистий фонд В.Я. Чубаря. 1923–1934 рр.); Ф. 4860 (Народний комісаріат зернових та тваринницьких колгоспів УРСР, м. Київ. 1936–1946 рр.), *ЦДАГО України* (Ф. 1 (Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.)), *ГДА СБУ* (Ф. 6 (Кримінальні справи на реабілітованих осіб)); Ф. 9 (Нормативно-розподільчі документи ЧК–КДБ); Ф. 16 (Секретаріат ГПУ–КДБ УРСР); Ф. 42 (Оперативно-статистична звітність КДБ УРСР); Ф. 68 (Колекція друкованих видань СБ України), *ДАРФ* (Ф. Р-5446 (Рада народних комісарів СРСР. 1923–1946 рр.)); Ф. Р-8131 (Прокуратура СРСР. 1933–1991 рр.); Ф. Р-9479 (Четвертий Спецвідділ МВС СРСР. 1931–1959 рр.), *РДАЕ* (Ф. 17 (ЦК КПРС. 1903–1991 рр.)); Ф. 477 (XVIII з'їзд ВКП(б), *РГАСПІ* (Ф. 7486 (Народний комісаріат землеробства СРСР. 1921–1991 рр.)).

Крім матеріалів центральних архівів у дисертації використані документи архівів *Київської* (Ф. Р-354 (Земельне управління Київського обласного виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, 1932–1984 рр.)), *Черкаської* (Ф. Р-127 (Інспектура соціального забезпечення Шевченківського (Черкаського) окружного виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (окрінспектура), м. Черкаси Шевченківського (Черкаського) округу, 1923–1930 рр.)); Ф. Р-474 (Черкаський стандартно-будівельний завод Київського обласного лісгосподарського тресту, м. Черкаси Київської області, 1931–1934 рр.)) та *Чернігівської* (Ф. П-470 (Чернігівський обласний комітет компартії України, 1932–1941; 1943–1991 рр.)) областей.

Значний інтерес становлять тематичні збірники документів і матеріалів, серед яких треба виділити: "Великий терор в Україні: "Куркульська операція" 1937–1938 рр."³³, "Голод в СРСР (1930–1934 рр.)"³⁴, "Голодомор 1932–1933 рр.

³³ Великий терор в Україні: "Куркульська операція" 1937–1938 рр. / Упор. С. Кокін, М. Юнге. – У 2-х ч. – Ч. I. – К.: "Києво-Могилянська академія", 2010. – 614 с.; Великий терор в Україні: "Куркульська операція" 1937–1938 рр. / Упор. С. Кокін, М. Юнге. – У 2-х ч. – Ч. II. – К.: "Києво-Могилянська академія", 2010. – 598 с.

³⁴ Голод в СССР (1930–1934 гг.): Сборник документов / Под ред. В.П. Козлова. – М.: Федеральное архивное агентство, 2009. – 518 с.

в Україні за документами ГДА СБУ"³⁵, "Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917–1937 рр." ³⁶, "Найважливіші рішення по сільському господарству"³⁷, "Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД"³⁸, "Радянське село очима ВНК–ОДПУ–НКВС (1918–1939)"³⁹, "Трагедія радянського села. Колективізація і розкуркулення (1927–1939)"⁴⁰. У яких вміщено документи, що розкривають механізм здійснення аграрної політики сталінським режимом та її трагічні наслідки.

Наступну групу джерел становить статистично-довідкова література, що включає такі збірники, як "Досягнення Радянської України за сорок років"⁴¹, "Колгоспи в другій сталінській п'ятирічці"⁴², "МТС і колгоспи в 1936 р."⁴³, "Радянська Україна в цифрах"⁴⁴, "Радгоспи та сільське господарство в 1934–1935 рр."⁴⁵. У них містяться відомості про виробничу діяльність радгоспів, колгоспів та індивідуальних господарств України, матеріальне становище селян у різних регіонах України, їх культурний рівень тощо.

Досить корисною групою джерел стали матеріали періодичних видань досліджуваного періоду: журнали ("Вісті ЦК КП(б)У", "На аграрному фронті", "Соціалістична реконструкція сільського господарства") та газети ("Вісті ВУЦВК", "За соціалістичну перебудову", "Радгоспна газета", "Радянське село" та ін.), які містять цікавий фактичний матеріал, що доповнює архівні дані і в багатьох випадках дозволяє ліквідувати прогалини в них.

³⁵ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / В.М. Даниленко (відп. упоряд.), Л.Л. Аулова, В.В. Лавренюк. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. – 472 с.

³⁶ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917–1937 рр.: 36 документів і матеріалів: У 3 т. Т. 2. Здійснення суцільної колективізації на Україні. 1927–1932 рр. / Ін-т історії АН УРСР; ЦДАЖР УРСР; Упоряд.: І.Х. Ганжа, О.О. Кривошеєва, Г.М. Михайличенко та ін. – К.: Наук. думка, 1965. – 837 с.

³⁷ Важнейшие решения по сельскому хозяйству: Сборник документов / Под ред. В.В. Килосанидзе. – М.: Сельхозгиз, 1935.

³⁸ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД / Упор.: В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. – К.: ВД "Стилос", 2007. – 604 с.

³⁹ Радянське село очима ВНК–ОДПУ–НКВС. 1918–1939: Документи і матеріали / За ред. А. Береловіча, В. Данилова. – У 4-х т. – Т. 3. 1930–1934 рр. – М.: РОССПЕН, 2003. – 864 с.; Радянське село очима ВНК–ОДПУ–НКВС. 1918–1939: Документи і матеріали / За ред. А. Береловіча, В. Данилова. – У 4-х т. – Т. 4. 1935–1939 рр. – М.: РОССПЕН, 2005. – 840 с.

⁴⁰ Трагедія радянського села. Колективізація і розкуркулення. 1927–1939: Документи і матеріали / За ред. В. Данилова, Р. Маннінг, Л. Віюли. – У 5-ти т. – Т. 4. 1934–1936. – М.: РОССПЕН, 2002. – 1056 с.

⁴¹ Досягнення Радянської України за сорок років: Статистичний збірник. – К.: Держстатвидав, 1957. – 152 с.

⁴² Колхозы во второй сталинской пятилетке: Статистический сборник / Под ред. И.В. Саутина. – М.-Л.: ЦУНХУ СССР, 1939. – 149 с.

⁴³ МТС и колхозы в 1936 году: Статистический сборник. – М., "Сельхозгиз", 1937. – 676 с.

⁴⁴ Радянська Україна в цифрах: Статистичний збірник. – К.: Держполітвидав УРСР, 1960. – 356 с.

⁴⁵ Радгоспи та сільське господарство в 1934–1935 рр. / За ред. О.М. Асаткіна. – Х.: Народне господарство та облік, 1936. – 452 с.

Історія українського селянства являє собою складний історичний феномен, який має певні закономірності внутрішньої будови та зовнішньої детермінованості, тобто виступає цілісно-автономним системним утворенням, що вимагає певного теоретико-методологічного підґрунтя, відповідних наукових підходів, принципів та методів дослідження. Методологічну основу дисертації становлять принципи історизму, об'єктивності, плюралізму, багатофакторності, системності, всебічності та наступності. Крім того, коло порушених у дисертаційній роботі питань зумовило необхідність використання міждисциплінарної термінології, оскільки сталінський тоталітарний режим викликав появу таких специфічних неологізмів, як "куркуль", "глітай", "мінусник", "голодомор", "колгосп", "радгосп" та ін., що навряд чи могли з'явитися у демократичному суспільстві.

Переоцінка змісту основних понять та термінів, пошук нових теоретико-методологічних підходів і системної парадигми для висвітлення соціально-політичного й культурно-духовного розвитку українського селянства дали автору право пропонувати власне бачення та демонструвати особисте ставлення до них.

Таким чином, проблема соціально-економічних та національно-культурних змін у житті українських селян впродовж 1929–1939 рр. у національній та зарубіжній історіографії ще не була предметом спеціального цілісного вивчення та наукового дослідження, хоча й знайшла певне відображення в історичній літературі. Взяті в сукупності та критично проаналізовані зазначені групи джерел, доповнюючи одна одну, дозволяють різнобічно висвітлити суть партійно-державної політики щодо українського селянства, а також механізм та наслідки її здійснення місцевим керівництвом у 1929–1939 рр.

У другому розділі **"Постголодоморна відбудова українського села"** розкрито організаційно-правові основи функціонування сільського господарства УСРР у межах унітарної держави, відтворено соціально-економічне становище українських селян в контексті формування єдиного народногосподарського простору, а також проаналізовано демографічні втрати сільського населення України внаслідок здійснення аграрної політики більшовиків упродовж 1929–1939 рр.

В основу аграрної політики радянського уряду 1929–1939 рр. була покладена проголошена на листопадовому пленумі 1929 р. насильницька колективізація. Вище політичне керівництво через адміністративно-командний апарат взяло під свій контроль поставки сільськогосподарської продукції. Воно здійснюючи хлібозаготівлі, свідоме вилучення фінансових і продовольчих запасів селянських господарств та форсоване перекачування коштів в індустрію шляхом зміни економічних відносин на селі, привело Україну до Голодомору 1932–1933 рр.

За період, менший ніж календарний рік, загинули мільйони людей. Фактично голод охопив весь Центр, Південь, Північ та Схід сучасної України. У результаті з географічної карти зникли тисячі сіл. Найбільше постраждали від

голоду тодішні Харківська і Київська області (теперішні Полтавська, Сумська, Харківська, Черкаська, Київська, Житомирська), на які припадає 52,8% загиблих. Такі результати Всесоюзного перепису населення 6 січня 1937 р. (матеріали якого уряд СРСР визнав сфальсифікованими) виявилися неочікуваними для керівників СРСР. Перепис не тільки не зафіксував "перемоги соціалізму", але й розкрив людожерську політику радянської влади щодо населення України, чим спровокував репресії сталінського керівництва проти статистиків і став основною причиною ліквідації в Україні Інституту демографії і санітарної статистики.

Протягом 1934–1939 рр. кількість селян щорічно зменшувалась через соціально невиправдані високі темпи урбанізації і перетікання сільського населення у міста, адміністративно-територіальні перетворення сільських поселень на міста та гальмування природного відтворення сільського населення. Останній фактор внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. переріс у депопуляцію сільського населення, яка, починаючи з 1933 р., охопила всю територію України. Основною причиною такого стану, який можна оцінити як демографічно кризовий, є висока смертність населення в результаті насильницької колективізації, примусової хлібозаготівлі, розкуркулення, голодомору, репресій та масових депортацій, що фактично стало передумовою такого соціально-економічного явища, як вимирання української нації.

Сільськогосподарська структура України, що утвердилась у 1929–1939 рр., становила собою систему, в якій суспільно-політичні обставини, за яких функціонували колгоспи і радгоспи, доповнювалися далеко не найкращими внутрішніми соціально-економічними і виробничо-господарськими відносинами, оскільки основою колективізації стала артільна форма, яка передбачала повне усупільнення землі, знарядь праці і примітивний рівень її мотивації. Позбавлення селян майна в процесі колективізації виявилось набагато простішою справою, ніж організація спільного виробництва в сільськогосподарській артілі. Партійні та державні структури втручались у безпосередню виробничо-господарську діяльність колективних господарств, не рахуючись з досвідом сільськогосподарських працівників та реальними місцевими обставинами. Більшість з колективних господарств очолили керівники, які не мали агрономічних знань та досвіду ведення великого колективного господарства, а тому нічого не розуміли в сільському господарстві. В результаті, намагаючись уникнути катастрофи, радянський уряд все ж таки був вимушений змінити курс аграрної політики.

Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р. "Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспниками та одноосібними господарствами" були закладені основи нової хлібозаготівельної політики, згідно з якою договірна система заготівель зернових культур відмінялась і для колгоспів та одноосібних господарств встановлювались тверді зобов'язання щодо здачі зерна державі за встановленими цінами. Для колгоспів України, які обслуговувались машинно-тракторними станціями (МТС), розмір поставки зерна дорівнював 2,5 ц/га, а для колгоспів, які не обслуговувались МТС –

3,1 ц/га. Колгоспна торгівля хлібом дозволялась лише після повного виконання зобов'язань перед державою і створення відповідних посівних фондів. Порядок поставки зерна одноосібними господарствами залишався незмінним: вони одержували завдання через сільську раду, виходячи з фактично засіяної площі озимих та ярих зернових культур. Норма здачі зерна з гектара одноосібними господарствами була на 5–10 % вище від норми колгоспів даного району. Запроваджені обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції державі здійснювались за символічними цінами і проіснували до 1958 р. Вони разом із системою директивного планування колгоспами були основною причиною сповільненого і консервативного розвитку та відставання сільського господарства.

Уже під час весняної посівної кампанії 1933 р. окремим колгоспам була виділена продовольча позика, однак її необхідно було повернути державі, тому страждання й смертність людей від голоду в багатьох місцевостях України не припинились.

У січні 1933 р. в Україну на постійну роботу приїхав П. Постишев, головним завданням якого було подолання кризи у сільському господарстві. На основі постанови "Про підготовку до сівби", яку політбюро ЦК ВКП(б) затвердило 27 січня 1933 р., він створив при ЦК КП(б)У "Комісію по керівництву збиранням насіння і проведенням засівної кампанії", до складу якої ввійшли С. Косіор (голова), П. Постишев, В. Чубар, С. Реденс і О. Одинцов. Крім того, П. Постишев зобов'язав всі обкоми і райкоми забезпечити зберігання та охорону насіння найсуворішими заходами та методами.

8 квітня 1933 р. з'явилася постанова РНК УСРР і ЦК КП(б)У "Про тимчасові правила внутрішнього розпорядку в колгоспах", відповідно до яких колгоспники закріплювались за певними бригадами на весь рік, їм заборонявся самовільний перехід з однієї бригади до іншої, підвищувались роль і відповідальність бригадирів. Відтепер селяни, крім постійної прописки в колгоспі, були прикріплені до рільничих бригад, на які покладалися завдання з підвищення продуктивності праці, а також різні організаційно-масові заходи, що включали нагляд за трудовою діяльністю та соціальною поведінкою колгоспників. Фактично "Тимчасові правила трудового розпорядку в колгоспах" засвідчили появу системи колгоспного кріпацтва, оскільки оплата праці колгоспників повністю залежала від результатів роботи бригади, за якими закріплювались машини, реманент, робоча худоба. Бригадири теж були "закріплені" і безправні перед радянським апаратом районної ланки, який повністю підпорядковувався обласним партійним комітетам, а також надзвичайним органам ВКП(б) – політвідділам МТС і радгоспів.

30 квітня 1933 р. політбюро ЦК КП(б) прийняло постанову "Про зміцнення колгоспів", спрямовану на підвищення трудової активності колгоспників та перетворення виробничих бригад на постійні господарські одиниці. Цією постановою було дано розпорядження організувати табірну роботу у полі таким чином, щоб бригада не виїздила на ніч додому і починала роботу вдосвіта. Також у ній йшлося про встановлення оплати різних

сільськогосподарських робіт у трудовнях, які правління колгоспу мало право знімати з колгоспника в разі невиконання дорученої йому роботи, а при повторному порушенні – виключити з колгоспу. Відтак, при нескінченному потоці смертей, які не може осягнути людська уява, П. Постишев справився із завданням, і в результаті його дій Україна в 1933 р. повністю виконала річний план хлібоздачі.

Незважаючи на те, що доля врожаю 1934 р. вирішувалася у складних метеорологічних умовах, Україна за рахунок закупівлі хліба в колгоспах після виконання ними зобов'язань перед державою знову однією з перших у СРСР виконала план хлібозаготівлі. Таким чином, до кінця 1934 р. кризу колгоспного ладу було подолано, про що засвідчили скасування карткової системи розподілу продовольчих товарів і ліквідація політвідділів МТС. Більшість колгоспів крім виробництва зерна стали розвивати й додаткові галузі сільського господарства – птахівництво, садівництво, бджільництво тощо. Організовувалися тваринницькі ферми. Колгоспникам надавався безпроцентний кредит на придбання худоби.

Нові виробничі відносини в сільському господарстві були закріплені в новому Примірному статуті сільськогосподарської артілі, прийнятому на II Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників, що проходив 11–17 лютого 1935 р. у Москві. За Статутом всі землі було передано у безоплатне і безстрокове користування колгоспів.

7 липня 1935 р. РНК СРСР прийняв постанову про видачу сільськогосподарським артілям державних актів на вічне користування землею і затвердив розроблену Наркомземом СРСР інструкцію про порядок їх видачі. Першою в Україні 15 вересня 1935 р. його одержала сільськогосподарська артіль "Паризька комуна" Славутського району Вінницької області, а до кінця 1937 р. за колективними господарствами України вже було закріплено 35 млн. га землі, що становило понад 80 % усього її земельного фонду.

Проголошене Примірним статутом положення про те, що оброблювана колгоспами земля закріплюється за ними у безоплатне і довічне користування, в дійсності мало суто декларативний характер, оскільки одержавлення аграрного сектору набуло потворних форм і масштабів, за яких будь-яка не узгоджена з партійно-державним керівництвом діяльність не допускалась та жорстко каралась. Держава і після цього могла будь-коли підвищити норми обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції або ціни на реалізовані в селі промислові товари або інші потреби.

В Україні процес колективізації практично був завершений у 1937 р. – у республіці налічувалось 27 347 колгоспів, в яких було об'єднано 3 757 тис. селянських господарств (96,1 % їх наявної кількості) та 99,7 % посівних площ. Поступово були раціоналізовані структури посівних площ, запроваджені правильні сівозміни, нові системи обробітку ґрунту, виведені нові високоврожайні сорти культур тощо.

Поряд з бригадною і ланковою формою організації праці в рослинництві у тваринництві основною формою організації виробництва стали товарні

ферми. В 1938 р. у сільгоспартілях України налічувалось 18 112 ферм великої рогатої худоби, 10 966 свиноферм, 21 258 вівцеферм. Крім цього, в колгоспах республіки було створено 3 775 змішаних ферм, 4 144 конярські і багато ферм дрібного тваринництва (кролячих тощо). Однак, у розвитку громадського тваринництва в Україні існували серйозні недоліки, зокрема, у значної частини колгоспів ще не існувало тваринницьких ферм, а багато з них мали надто дрібні ферми. Так, на початку 1939 р. 47 % колгоспних ферм в Україні мали менше 10 корів і лише 5 % ферм налічували їх більше 51. Аналогічний стан спостерігався з свинарством і вівчарством. Крім того, рівень механізації у тваринництві залишався дуже низьким, кормова база була недостатньою, також значною перешкодою для розвитку тваринництва в Україні була діюча у цей період система обов'язкових поставок м'яса державі. Зважаючи на це, 8 липня 1938 р. була прийнята постанова РНК СРСР і ЦК ВКП (б) "Про заходи щодо розвитку громадського тваринництва в колгоспах", яка для всіх колгоспів встановлювала обов'язковий мінімум кількості товарних тваринницьких ферм і поголів'я худоби, виходячи з розмірів їх земельної площі. Передбачалось, що в кожному господарстві повинно бути не менше двох тваринницьких ферм. Для України, враховуючи місцеві умови, було встановлено норму в 4,5 кг живої ваги на 1 га.

Проблема механізації сільського господарства вирішувалася через машинно-тракторні станції (МТС), які перетворились на інтегральний елемент колгоспного ладу та були одним з найважливіших чинників планово-регулюючого впливу держави на колгоспне виробництво. МТС виступали дієвим засобом не лише зміцнення, а й одержавлення колгоспів, саме через них держава здійснювала керівництво колективними господарствами і контроль над ними. По-перше, завдяки МТС вона мала можливість найбільш ефективно використовувати техніку в сільському господарстві, а по-друге, тримати у своїх руках основні засоби допомоги колективним господарствам з метою зробити їх залежними від держави та здійснювати керівництво колективізованим селянством.

Спочатку за виконану роботу МТС одержували від колгоспів певну суму грошей, а після постанови РНК СРСР від 5 лютого 1933 р. "Про примірний договір машинно-тракторних станцій з колгоспами" було введено натуральну оплату, розмір якої залежав від урожаю, що було вигідно державі, оскільки тепер МТС і колгоспи були однаково матеріально зацікавленими в підвищенні врожайності.

Поряд з розширенням мережі та зміцненням матеріально-технічної бази МТС вживались заходи щодо удосконалення їх діяльності. 13 січня 1939 р. був затверджений новий типовий договір між МТС і колгоспом, відповідно до якого весь тракторний парк стації поділявся між тракторними бригадами, які стали основною виробничою одиницею МТС. Склад бригади відіграв важливу роль у справі раціонального використання тракторного парку, тому постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 8 березня 1939 р. "Про норми виробітку та оплати праці трактористів машинно-тракторних станцій" було встановлено, що тракторна бригада повинна складатись не менше ніж з

чотирьох колгоспних тракторів (колісних та гусеничних разом) або з трьох гусеничних тракторів. Бригада мала постійний склад – трактористів, бригадира, який керував нею за наказом директора МТС, його помічника, обліковця-заправника.

З розширенням мережі МТС, збільшенням парку тракторів, комбайнів та іншої сільськогосподарської техніки, а також удосконаленням їх діяльності зростала і кількість оброблюваної ними землі. Так, посівна площа колгоспів, яку обробляли МТС, збільшилась з 80,0 % у 1933 р. до 98,7 % у 1938 р., а в 1939 р. цей показник вже становив 99,3 %. Однак, не зважаючи на певні успіхи в процесі механізації сільського господарства, вона торкнулася лише найбільш трудомістких процесів, технологічність аграрного виробництва залишалась дуже низькою, кінно-ручні машини і знаряддя праці все ще відігравали важливу роль у багатьох аграрних галузях.

У передвоєнний період всі удосконалення в структурі сільського господарства відбувалися надто повільно, а руйнації набули розмаху і потворних форм. Форсоване соціалістичне будівництво з його жорстокими й антигуманними методами стало для селян радикальним реформуванням споконвічних сільськогосподарських традицій, що було нещадним зламом, який вони психологічно не сприймали і, звісно, чинили опір, який через почуття страху було переважно пасивним і направленим не на ініціаторів, а на виконавців (активістів, сільське керівництво тощо).

Таким чином, комуністичній владі так і не вдалося подолати психологічний бар'єр українських селян стосовно колективних та індивідуальних форм господарювання. Найсуттєвішим проявом кризи, що охопила колгоспний лад у цей період, була незацікавленість селян у розвитку колективного господарства, оскільки не отримуючи платні, а лише міфічні трудовні, вони втрачали будь-який інтерес до колгоспної роботи і ставилися до суспільного майна не як до власного, а як до нічийного, що призвело до занепаду землеробства і тваринництва.

У третьому розділі **"Репресивна політика більшовицької влади щодо українського селянства в умовах тоталітарного режиму"** охарактеризовано суспільно-правовий статус колгоспного селянства України, з'ясовано сутність дискримінаційної політики держави стосовно хутірської частини сільського населення України, розкрито механізм депортації українських селян у 30-х рр. XX ст. та особливості терору в українському селі.

Психологічно принизлива і політично згубна для сільського господарства і села державна політика СРСР стала основою реформування аграрної галузі економіки у передвоєнний період, яка увібрала в себе різноманітні форми соціального приниження селян, неприховано відводячи їм другорядне місце в суспільстві й позбавляючи їх політичних прав.

Апогеєм обмеження прав селян та їх дискримінації у передвоєнний період стало запровадження паспортизації населення спільною постановою ЦВК та РНК СРСР "Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов'язкової прописки паспортів" від 27 грудня 1932 р., в якій

підкреслювалося, що сільське населення їй не підлягає. Сільським мешканцям, які не працювали на державних підприємствах (МТС, радгоспах, школах, лікарнях тощо) та їх села не входили до визначених 100- та 50-кілометрових смуг, а також режимних територій, паспортів не видавали аж до 1974 р.

14 січня 1933 р. постановою РНК СРСР було затверджено "Інструкцію про видачу паспортів", якою було встановлені дві категорії міст – "відкриті" та "закриті" (режимні). До останніх в УСРР належало м. Харків, для якого паспортизація обмежувалася 50-кілометровою зоною, яка вважалася режимною. Фактично у цьому документі вперше вводилося поняття "географічного мінуса", оскільки введення заборони проживати певним категоріям громадян у 100- та 50-кілометровій смузі навколо визначених законом міст автоматично робило "мінусниками" велику кількість людей, яким треба було пережити примусове виселення із своєї домівки, а у разі непокори відповісти перед законом.

У квітні 1933 р. РНК СРСР постановою "Про видачу паспортів на території СРСР" було визнано режимними ще 25 міст, у тому числі – Київ, Одеса, Севастополь та Дніпропетровськ. Режимними також вважали населені пункти у межах 100-кілометрової прикордонної смуги країни, в яких заборонялося видавати паспорт і проживати особам, в яких радянська влада вбачала пряму або непряму загрозу її існуванню. Відтак, паспортизація радянського населення започаткувала організаційно-господарські основи нового соціального статусу колгоспника, якого позбавили права вільно пересуватися Україною, селитися у містах, влаштовуватися на роботу у паспортизованих місцевостях та займатися ринковою діяльністю, що дискримінувало його та створило нестерпні умови для життя.

У подальшому соціальний статус колгоспного селянства був закріплений Зразковим статутом сільськогосподарської артілі 1935 р., однак до прийняття Конституції СРСР 1936 р. селяни не мали юридичної ідентифікації, оскільки незважаючи на те, що їх фіксували сільські ради, правління колгоспів та фінансово-податкові органи, їм взагалі відмовили у повноцінному адміністративно-політичному оформленні громадянства.

Позбавлення селян, які на той час становили переважну більшість населення України, права мати паспорти не лише примусово прив'язало їх до села та не дозволяло виїхати з нього, але й фактично перевело їх у статус кріпаків. Аналогічною була й відмова селянам у праві мати трудові книжки за прийнятим у країні зразком, що, на додаток до безпаспортності ще більше позбавляло їх можливості влаштуватися на роботу поза межами колгоспу, оскільки книжка колгоспника, яка засвідчувала особу її власника, не давала права на працевлаштування в інших підприємствах, організаціях та установах.

Після проведення колективізації основним джерелом існування колгоспника стало його присадибне господарство. Зразковим статутом сільськогосподарської артілі 1935 р. було визначено, що в особисте користування кожного колгоспного двору може бути виділена невелика присадибна ділянка (город, сад), розміри якої, не враховуючи землі під

житловими будівлями, могли коливатись від четверті до одного гектара залежно від місцевих умов. Кожен селянський двір міг мати одну корову, до двох голів молодняка рогатої худоби, одну або у разі необхідності дві свинюматки з приплодом, до десяти овець і кіз разом, необмежену кількість птиці та кролів і до двадцяти вуликів. Перевищення дозволеної кількості худоби у присадибному господарстві обкладалося додатковим податком, що суттєво обмежувало господарську діяльність селян та змушувало їх більше працювати в колгоспах.

Ведення особистого підсобного господарства потребувало чималих витрат часу (23–24 % усіх річних витрат робочого часу), тому певною мірою здійснювалося за рахунок роботи у колгоспах. Незважаючи на те, що хутірська форма як самостійний тип землекористування і господарства завжди була популярною серед сільського населення України, партійно-державне керівництво вважало, що її наявність стала чинником, який гальмував процес утворення нового колгоспного села. Крім того, хуторяни та одноосібники, які були виключені з колгоспів, впливали на ставлення колгоспників до роботи. Вони мали присадибні ділянки, наймалися на тимчасову сезонну роботу в колгоспи й радгоспи і заробляли більше, ніж колгоспники, які працювали там постійно.

На засіданні президії ВУЦВК 20 березня 1929 р. її члени дійшли висновку, що лише переселення не менше ніж 20 господарств з кожного земельного товариства дасть реальну можливість колективізації селян та організації їх у сільськогосподарські колективи, а тому розпочалася примусова ліквідація хуторів та масове переселення українського селянства. Незважаючи на те, що в проекті резолюції, схваленої головою ВУЦВК Г. Петровським та секретарем виконавчого комітету М. Василенком, розглядалася можливість переселення лише найбільш заможних селян "гуманними методами", означена цим документом програма депортації українських селян сприймалася місцевими органами ДПУ як конкретна директива, спрямована на виселення всіх прибуткових селянських господарств.

23 січня 1930 р. партійне керівництво УРСР створило республіканську комісію для вирішення питань та координації заходів, пов'язаних з розкуркуленням, до складу якої увійшли С. Косіор (голова), В. Балицький, В. Порайко, М. Демченко та П. Постишев. Комісія в цей же день встановила контрольні цифри розкуркулення – 150 тис. господарств, 60 тис. з яких планувалось вислати за межі України. 30 січня 1930 р. ці цифри були офіційно затверджені у постанові ЦК КП(б)У "Про заходи ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації".

Під час розкуркулення представники місцевого активу під суворим наглядом уповноважених із НКВС викидали селян з власних хат, забираючи гроші, цінності, майже все майно та одяг. Як правило, операція здійснювалася за умов жорсткого опору українського селянства, який нерідко супроводжувався фізичним знищенням місцевих керівників і колгоспного активу, тому чоловіків, визнаних "куркулями", а фактично "ворогами" та

"зрадниками", розстрілювали, їх дружин відправляли до таборів ГУЛАГу, а дітей – до "сиротинців".

У радянській каральній практиці найчастіше застосовувалося виселення у віддалені місцевості РСФРР, що було не чим іншим, як засланням. Так, за даними ОДПУ протягом 1930–1931 рр. з України було виселено 63 817 сімей, з яких потрапили у Північний край – 19 658, Урал – 32 127, Західний Сибір – 6 556, Східний Сибір – 5 056, Якутію – 97, Далекий Схід – 323. Місця спецпоселень вибирались не випадково, пізніше вони були конкретизовані постановою ЦВК і РНК СРСР від 18 січня 1938 р., в якій були визначені райони заселення загальносоюзного значення (Далекосхідний край (Сахалін і Камчатка), Кавказька АСРР, Сибірський край, степові райони Азербайджанської СРР, північні частини Кримської АСРР, Карело-Мурманський район, Чорноморський округ Північнокавказького краю, Бурят-Монгольська та Якутська АСРР). Варто відзначити, що українських селян депортували не лише у віддалені місцевості СРСР, але й просто видаляли із села за його межі. Такі селянські родини становили більшість з-поміж інших репресованих. Тільки в 1930-х рр. за третьою категорією в СРСР були виселені 400–450 тис. родин, тобто близько 2 млн. селян.

Тривало і переселення людей з інших республік СРСР в Україну. Так, у 1933–1937 рр. Всесоюзним переселенським комітетом та Переселенським відділом НКВС СРСР в Україну було переселено 44 457 родин (221 465 чол.). Однак, найбільше переселенців (117 149 чол.) прибуло в УСРР в голодному 1933 р.

Масові депортації сільського населення України здійснювалися й іншими заходами. Так, 2 грудня 1938 р. ЦВК СРСР ухвалив рішення "Про виселення з УРСР осіб, які злісно ухилялися від трудової діяльності в сільському господарстві і вели антигромадський, паразитичний спосіб життя". До таких осіб було віднесено мешканців хуторів (одnodвірних поселень поза межами сіл), яких таврували як куркулів. На початку 1939 р. Держплан СРСР затвердив план розселення хуторських господарств та їх перехід у колгоспи, до якого занесли 12 тис. українських хуторів, з яких було виселено 95 462 господарства.

Процес колективізації не завершився розселенням хуторів та депортаціями сотень тисяч селянських сімей, він набув потворних форм у 1937–1938 рр.

Початок доби "Великого терору" ознаменувала постанова Політбюро ЦК ВКП(б) "Про антирадянські елементи", в якій було визначено контингент репресій – колишні куркулі й карні злочинці, а також їх міри покарання. Для УРСР точкою відліку фатальних подій стало 4 липня 1937 р., коли за розпорядженням Політбюро ЦК КП(б)У нарком внутрішніх справ УРСР І. Леплевський передав директиву про репресії всім підрозділам НКВС. У результаті кількість заарештованих в Україні в рамках першого етапу "куркульської операції" та всіх репресивних заходів 1937–1938 рр. станом на 15 січня 1938 р. становила 183 тис. 343 особи. Лідерами стали "національні операції" (майже 40 % – 69 тис. 817 осіб), "куркульська операція" (34,6 % – 61

тис. 425 осіб) та репресії відносно партійно-державної еліти (24,4 %) від загальної кількості заарештованих. Проте, доба "масового терору" ще не була закінчена, і за постановою Політбюро ЦК ВКП(б) від 31 січня 1938 р. 22 адміністративні одиниці (дев'ять союзних республік, в тому числі й УРСР, дві автономні республіки та одинадцять країв і областей РРФСР) були включені у другий етап "куркульської операції" та отримали нові репресивні квоти. Для України перша половина 1938 р. стала кривавим періодом в історії доби "Великого терору". Так, за період з 1 січня до 1 серпня 1938 р. із 36 тис. 393 осіб, засуджених обласними трійками, до вищої міри покарання були засуджені 35 тис. 563 особи і лише 830 осіб – до ув'язнення у табори. Таким чином, у 1938 р. доля смертних вироків в Україні склала 98 %.

Таким чином, упродовж 1929–1939 рр. партійно-державне керівництво СРСР вело нещадну та безкомпромісну війну з політичною категорією "ворог народу". Саме політизація цієї проблеми та її зведення в рамки геноциду українців призвели до масштабного їх винищення. В Україні до "ворогів народу" здебільшого були віднесені "куркулі" і "куркульські елементи", які становили більшість сільського населення. Україна завжди була хліборобською країною, що позначилося на її суспільно-економічному розвитку, на ментальності народу, його культурі й історично зумовило аграрний характер господарства України. Споконвічно майже дві третини її населення становили селяни – хлібороби та господарі, тобто за політичною оцінкою сталінського керівництва "куркулі". Це спростило державним структурам процес "очищення" та винищення українського народу, який офіційно не мав ні державних, ні етнічних, ні будь-яких інших кордонів, крім класових.

У четвертому розділі **"Інтелектуально-професійне наповнення українського села"** проаналізовані проблеми та шляхи кадрового забезпечення сільськогосподарського виробництва, розвиток аграрної освіти та її вплив на формування соціального складу українського селянства, а також розкрито участь сільської молоді України у трансформаційних процесах 1929–1939 рр.

Практика соціалістичного будівництва виявила три основні шляхи вирішення проблеми підготовки кваліфікованих сільськогосподарських працівників: 1) спеціальне навчання через систему різних навчальних закладів (інститути, технікуми, школи, курси тощо); 2) висування передовиків сільського господарства на провідні посади та проблемні ділянки виробництва; 3) направлення міських працівників на роботу в сільську місцевість. Місце і значення кожного з цих шляхів підготовки кваліфікованих працівників на всіх етапах розвитку сільського господарства було різним, але завжди в цій справі вирішальну роль відігравала "радянська держава", яка здійснювала основні фінансові та організаційні заходи на основі чотирьох постулатів кадрової політики досліджуваного періоду – "найкоротші терміни", "найбільша чисельність", "найвища кваліфікація", "комуністична ідеологія" підготовки нових фахівців, від яких залежав успіх "соціалістичної реконструкції народного господарства".

Організація та характер виробництва в колгоспах і радгоспах України у

1929–1939 рр. зумовили використання як постійних, так і тимчасових працівників. Контингент постійних працівників включав керівну ланку (директор (голова колгоспу), його заступники, керівники ділянок або відділень); агротехперсонал (інженерно-технічні робітники, агрономи); службовців (бухгалтери, рахівники) і кваліфікованих робітників (трактористи, комбайнери, шофери, ремонтні робітники). Групу тимчасових працівників становили сезонні робітники, що працювали у господарствах з початку весни до початку зими (причіплювачі, помічники комбайнерів, заправники, водовози та ін.) і поденні працівники, які наймались на період виконання окремих робіт (молотьба, скиртування, вантажні, просапні й транспортні роботи тощо).

Контингент тимчасових робітників формувався за рахунок вербування робочої сили та "мобілізацій" працівників міських промислових підприємств, військовослужбовців, студентів, а в самих господарствах – домогосподарок та учнів загальноосвітніх шкіл, що виявилось нераціональним. Ситуація ускладнювалась величезною плинністю тимчасових працівників, яка щороку в деяких господарствах сягала 60–70 % їх загальної кількості.

Поступово з розширенням діяльності колгоспів і радгоспів комплектація керівних кадрів відбувалась шляхом курсової підготовки. Зокрема, у другій половині 30-х років ХХ ст. цим займались Київський інститут механізації та електрифікації сільського господарства, ряд вищих навчальних закладів м. Харків (Інститут зернових культур, сільськогосподарський, інженерно-економічний та автодорожній інститути), Одеський інститут зернових культур, Херсонський сільськогосподарський інститут та багато інших.

Інженерно-технічний та агрономічний персонал був сформований за допомогою контрактації студентства та системи найму. Характерно, що підбір студентів-випускників відбувався не за рівнем кваліфікації майбутніх фахівців, а за соціальним походженням й партійною приналежністю, а відтак, у професійному відношенні підбирались не найкращі кадри. В 1933–1934 рр. у зв'язку з "деякими труднощами в сільському господарстві" в УСРР у вищих навчальних закладах було проведено дострокові випуски студентів, яких шляхом контрактації зараховували на посади інженерів, інструкторів-механіків, техніків, помічників завідуючих ділянками.

Фахівців агрономічної і бухгалтерської груп здебільшого наймали на роботу, що пояснювалось їх невеликою чисельністю порівняно з інженерно-технічними робітниками в сільському господарстві досліджуваного періоду. Незважаючи на гігантські розміри земельних площ, господарства мали у своєму розпорядженні лише по 1–3 агрономи, які нерідко мали низьку кваліфікацію. Переважна більшість виробничих ділянок взагалі працювала без агроперсоналу. Наявний агрономічний персонал був неспроможний керувати ділянками, площі яких займали від 8 до 12 тис. га, оскільки агрономи були недостатньо ознайомлені із сільськогосподарською технікою, яка надходила в колгоспи і радгоспи – машинами, комбайнами, тракторами. Це стало серйозною перешкодою для виконання ними функцій справжніх керівників великого механізованого господарства.

Переважна більшість механіків була практиками без теоретичної підготовки, вони не знали елементарних вимог агротехніки, причин, що викликають забур'яненість полів, наслідків дрібної оранки тощо. Це не могло не відбиватись на правильному використанні машинно-тракторного парку, раціональному поєднанні механізації з агротехнікою, більш ефективному використанні всієї технічної потужності колгоспно-радгоспного виробництва.

Найбільший брак технічних кадрів у досліджуваній період відчувався у тваринництві. З цієї причини наявні фахівці, які об'їжджали і обслуговували групи ферм, об'єднувались у районні ланки і закріплювались не за фермами, а за районами, а інколи й за областями. Станом на 1 липня 1938 р. в Україні одному зоотехніку та техніку-твариннику доводилось обслуговувати дві ферми, які були забезпечені технічними працівниками фахівцями з вищою та середньою освітою на 15 %.

Кадрову проблему колгоспів та радгоспів УСРР загострювали "чистки" та репресії, найбільш масові з яких були здійснені наприкінці першої і другої п'ятирічок, коли сталінський уряд карав керівників за невиконання п'ятирічних планів і "очищав виробничі колективи від інакомислячих". Під час масових репресій 1937–1938 рр. найбільше постраждала керівна ланка колгоспів і радгоспів, і тому з метою ліквідації величезної нестачі керівників різного рангу Наркомзем та Наркомат радгоспів СРСР почав широко застосовувати принцип "висування кадрів", суть якого полягала в призначенні на керівні посади активних працівників, більшість яких не мала відповідної освіти та практичного стажу керівної роботи. У 1937 р. в Україні налічувалось 27 347 колгоспів, у 254 з яких на момент складання річних звітів не було голів, а в 1938 р. – 1 040 не мали керівників, що було пов'язано з їх частою зміною. Відповідно виникла потреба в удосконаленні діяльності та розширенні мережі аграрних навчальних закладів, які сприяли б практичному вирішенню питань сільськогосподарського виробництва.

На початку другої п'ятирічки в Україні вже була сформована система підготовки сільськогосподарських кадрів, яка включала вищі та середні навчальні заклади, професійно-технічні училища, галузеві навчальні центри, сільськогосподарські школи та курси. Система будувалася на засадах прямих і зворотних зв'язків. Один із таких зв'язків полягав у реалізації принципу "вертикалізації" аграрної освіти, який забезпечував наступність професійної підготовки фахівців в аграрних навчальних закладах різного рівня. До кожної "вертикалі" належали аграрні навчальні заклади, починаючи з тих, що надавали нижчий рівень кваліфікації, до тих, які забезпечували її вищий рівень.

Значну роль у зосередженні уваги громадськості на розвитку сільськогосподарської освіти та проведенні масової агротехпропаганди серед населення сільських територій України відіграв XII з'їзд КП(б)У, рішенням якого було рекомендовано, починаючи з 1934 р., перейти до обов'язкового агротехнічного навчання колгоспників, працівників МТС і радгоспів за прикладом ліквідації загальної неписьменності.

У системі масового агротехнічного навчання колгоспників особливе

місце відводилося підготовці механізаторів, які вважались центральними фігурами колгоспного виробництва, уособленням кращих рис, "властивих трудівнику нового соціалістичного села". В УРСР до кінця другої п'ятирічки було організовано і діяло 380 шкіл механізаторів, які готували трактористів, комбайнерів, бригадирів тракторних бригад, шоферів і механізаторів.

Особливо великого значення в цьому процесі партійне керівництво надавало організації навчання жінок, які становили понад 60 % сільськогосподарських товаровиробників. Так, у 1934–1937 рр. основними професіями сільськогосподарського виробництва оволоділи до 100 тис. колгоспниць і працівниць радгоспів, майже третина з яких стали трактористками.

Найбільш масовою формою підвищення кваліфікації колгоспних кадрів стали короткотермінові курси, на яких було організовано масове навчання колгоспників таким сільськогосподарським професіям, як чабан, конюх, ярівизатор, доярка, свинарка, телятниця, пташниця та ін. Вони зазвичай діяли в періоди завершення посівних або збиральних кампаній і в зимовий час та були поширені по МТС, різних підприємствах і навчальних закладах, де проводили навчання колгоспників без відриву від виробництва. На той час це мало суттєве значення, оскільки колгоспи не могли дозволити собі на тривалий період відривати колгоспників від роботи і здійснювати витрати, пов'язані з масовим відрядженням своїх членів на відповідні курси до міста.

З метою поглиблення та одержання більш високої кваліфікації колгоспники, які закінчили курси, могли у вільний від польових робіт час продовжити навчання у стаціонарних сільськогосподарських школах, які були самостійними навчальними закладами з власною матеріально-технічною базою і викладацьким складом. До таких у 1929–1939 рр. належали районні колгоспні школи, школи механізаторів та Вищі комуністичні сільськогосподарські школи (ВКСГШ), які, як правило, створювались в обласних центрах з метою підготовки керівників та організаторів колгоспного виробництва (голів колгоспів, бригадирів, завідувачів фермами, а також механізаторів).

У 1936 р. набув розвитку підконтрольний партійним організаціям рух за повне охоплення агротехнічним навчанням усіх колгоспників і масове оволодіння ними досягнень передової агротехніки. На основі рішення КП(б)У колгоспні школи організовувалися в кожному районі і до кінця 1936 р. у республіці їх мережа збільшилася до 2 тис. Відтак, глибокі зміни, що відбувалися в житті радянського суспільства, позначалися, передусім, на соціальній структурі населення України, оскільки розвиток економіки й надмірна індустріалізація потребували значної кількості нових робочих рук, основним джерелом поповнення яких стала молодь. Незважаючи на зміни, які відбулись у суспільно-політичному, соціально-економічному та культурному житті села у 1929–1939 рр., традиційні цінності українського селянства залишились, раннє залучення сільської молоді до сільськогосподарського виробництва відривало її від навчання, тому неписьменність досягала катастрофічних меж.

Низький освітній та кваліфікаційний рівень молодих колгоспників безпосередньо впливав на їх матеріальний стан. На початку 1933 р. колгоспники-підлітки одержували заробітну плату, що становила на той час 30 % необхідного прожиткового мінімуму. Матеріальне становище колгоспників, у тому числі молоді, почало дещо покращуватися, лише починаючи з 1934 р., коли було подолано кризу колгоспного ладу. Так, у 1937 р. 48,6 % молодих трактористів виробили за рік 201–400 трудоднів, 23,5 % – 401 і більше. Комбайнери відповідно 37,7 та 17,7 %. Найменшу кількість трудоднів виробила молодь віком 15–16 років. У цій віковій групі не виробили жодного трудодня 29,2 %, а серед молоді віком 20–21 рік таких було 17,9 %. Відповідно проводилася і виплата грошової частки трудодня. Так, у 1937 р. серед юнаків та дівчат віком 15–16 років 28,3 % її не отримали і лише 2,4 % отримали понад 500 крб.

Зважаючи на це, в 1929–1939 рр. партійно-державне керівництво СРСР взяло курс на "зробітничення" та "оселянення" середньої і вищої школи, що надало можливість сільській молоді навчатись. Так, станом на 1 січня 1936 р. соціальний склад студентства УРСР включав: діти робітників – 39,7 %; діти службовців – 28,2 %; діти селян – 15,1 %; інші категорії – 17 % (від загальної кількості студентів).

Отже, були створені серйозні передумови для розширеного відтворення національно-культурних кадрів, що стало об'єктивною тенденцією, яка за умов сталінського терору могла бути уповільненою, спотвореною, але не скасованою.

У п'ятому розділі **"Духовне життя українського селянства в умовах соціально-економічних експериментів та репресій"** охарактеризовано позаекономічні форми стимулювання трудової активності сільськогосподарських працівників, розкрито кризові явища в системі соціального захисту та обслуговування сільського населення, виявлені характерні особливості ідейної боротьби у сфері культури та діяльності сільських закладів культури.

У 30-х рр. XX ст. розвиток виробничого змагання й ударництва в сільській місцевості був нерозривно пов'язаний з початком діяльності політвідділів МТС та радгоспів, одним з основних завдань яких стало "підвищення трудової активності широких мас села". Однак, більшість сільського населення України намагалась уникнути участі в стахановському русі з різних причин: по-перше, фахівці-аграрники залишались осторонь руху новаторів, оскільки вважали його черговою короткотерміновою компанією радянської влади; по-друге, значній кількості сільськогосподарських працівників бракувало необхідних професійних знань та умінь для освоєння нових методів роботи. Крім того, за умов надзвичайної централізації керівництва сільським господарством виробнича ініціатива всіляко обмежувалася, а невдалі експерименти, зазвичай, розцінювалися як акти шкідництва та саботажу.

Тривалий час розвитку ударництва в сільському господарстві

перешкождали й адміністрації колгоспів і радгоспів, які боялись перевитрат зарплатного фонду, тому крім популяризації партійно-державне керівництво змушене було використовувати й інші методи залучення до нього селян, і особливо сільської молоді. 5 березня 1934 р. постановою РНК СРСР "Про заробітну плату трактористів, комбайнерів і ремонтних робітників у зернових радгоспах Наркомату радгоспів" було заборонено погодинну оплату праці, введено пряму і необмежену відрядність, встановлено середні планові виробничі норми і премії-надбавки за їх виконання й перевиконання, що мало певний успіх. Так, під час збиральної кампанії 1935 р. дві жіночі ланки колгоспу "Комінтерн" Київської області зібрали по 523 та 531 ц цукрових буряків з га. Найбільший врожай цукрових буряків серед 37 п'ятисотенниць УРСР зібрала ланка Г. Кошової на землях колгоспу "Червоний гігант" Велико-Половецького району Київської області (537 ц/га). Незважаючи на те, що збільшення виробництва цукрових буряків п'ятисотенницями було досягнуто не за рахунок раціонального використання землі, впровадження прогресивних технологій та підвищення врожайності цієї культури, а шляхом розширення посівних площ, комуністична партія і радянський уряд активно популяризували працю перших буряководів-стахановців, тому незабаром поряд з іменами п'ятисотенниць стали відомі імена стахановців і в інших галузях сільського господарства. У МТС з'явилися трактористи-тисячники і двотисячники – люди, які доводили річний виробіток трактора до 1–2 тис. га ріллі. Так, бригадир Гур'ївської МТС Одеської області І. Чабаненко при середньому виробітку на трактор 496 га довів його до 1 515, бригадир Грейгівської МТС цієї ж області Г. Димов – 1 450 га, а бригадир Старобешевської МТС Донецької області П. Ангеліна – до 1 212 га.

Стахановці встановили рекорди практично в усіх галузях сільського господарства. Починаючи з 1936 р., значного поширення набув рух новаторів за вирощування високих урожаїв картоплі, кукурудзи, льону, коноплі та інших сільськогосподарських культур. Важка і виснажлива робота ударників, яка стала публічною і політично визнаною керівництвом, давала шанс на виживання та самоутвердження, тому ударництво та соцзмагання, які набули ще більшого розмаху у 1937 р. в Україні, засвідчили не вищу форму соціально-трудової активності колгоспників, а масовий психоз та самозахист селян постголодоморного українського села.

Протягом 1935–1937 рр. в Україні у соціалістичному змаганні взяли участь 19,9 тис. колективних господарств (70 % всіх колгоспів УСРР), 146 МТС, 430 радгоспів, 42,2 тис. бригад. Загальна кількість передовиків сільського господарства досягла 210 тис. чол. Однак, незважаючи на успіхи новаторів сільськогосподарського виробництва, боротьба за високу культуру землеробства, найвищу організованість та продуктивність праці у сільському господарстві в 1938–1939 рр. не набула масового характеру. Заснований на гонитві за рекордами рух ударників і новаторів був насильно нав'язаний селянам і не міг існувати довго. Механізатори, які стали провідною соціально-професійною групою українського селянства у 1930-х рр., були проголошені

винуватцями і стали одним з перших об'єктів масових репресій у галузі сільського господарства. Водночас результати, досягнуті під час розгортання масових змагань в аграрній галузі, переконливо довели, яке невичерпне терпіння, стійкість і працьовитість закладені в творчій ініціативі українських селян, однак результати її не завжди відповідали цілям радянської держави, що фактично й стало виразом українському народу.

Система соціального забезпечення сільського населення України була спрямована не на підвищення його матеріально-побутового рівня життя в цілому, а на ті категорії селян, що втратили працездатність. Одним з перших кроків радянської влади у процесі її формування стало запровадження соціального страхування сільськогосподарських працівників, перші спроби якого в УСРР були зроблені ще у другій половині 1929 р. Розміри страхових внесків були диференційованими – колгоспи, радгоспи та сільськогосподарські підприємства сплачували за кожного застрахованого працівника 10 %, а селянські господарства, в яких використовували найману працю – 22 % від фонду заробітної платні. За рішенням ЦК ВКП(б) (січень 1931 р.) при радгоспах та МТС створювались страхові пункти, які були не лише господарськими органами, а й політико-виховними центрами сільського господарства. Проте, із завершенням процесу колективізації соціальне страхування сільськогосподарських працівників втратило свою актуальність, і оскільки компанія охоплення найманих сільських працівників соціальним страхуванням була невід'ємною складовою боротьби радянського уряду із селянами-власниками та куркулями, то із збільшенням частки усуспільнення землі зменшувалась кількість застрахованих селян, і врешті-решт до 1934 р. процес страхування фактично зійшов нанівець.

У подальшому справою соціального забезпечення сільського населення повинні були займатися спеціально створені культурно-соціальні секції сільських рад, які фактично набули статусу соціально-політичного слідчого органу, який, встановлюючи фізичний стан та майновий рівень осіб, відслідковував їх партійне минуле. Обмеженість матеріально-фінансових ресурсів не дозволяла їм на належному рівні вирішувати проблеми соціального забезпечення сільських інвалідів, вдів, сиріт, турбуватись про підтримку матерів і дітей, тому ці функції поступово перебрали на себе профспілкові організації, матеріальна допомога яких стосувалась, в основному, працівників радгоспів та МТС.

У 30-х рр. XX ст. крім сільських рад та профспілкових комітетів соціальною підтримкою сільського населення УСРР опікувались каси соціального забезпечення колективізованого селянства (КСЗКС), що були створені у кожній сільськогосподарській артілі. Формування коштів КСЗКС відбувалося за рахунок членських внесків з прибутків колгоспників за відпрацьовані трудовні (1,5 %), неусуспільненої частини господарства (2,5 %) та одноосібних господарств (25 %). Однак, їх фонди, в основному, використовувались на будівництво об'єктів громадського користування (клубів, шкіл, будинків культури, лікарень, амбулаторій) та надання соціальних послуг

членам кас. На думку державно-партійного керівництва, від збалансованості кас залежало організаційно-господарське зміцнення колгоспів, а персональна допомога селянам була дуже обмеженою і мізерною.

Першим кроком у вирішенні проблеми піднесення культурного рівня селянства стала ліквідація неписьменності і малописьменності дорослого населення, а також запровадження загального обов'язкового початкового навчання. З цією метою в сільській місцевості була розгорнута мережа "лікнепів", які, спираючись на "культармійців", у короткий термін змогли добитися певних результатів.

Найбільшу увагу культармійцями, більшість яких становили партійні працівники, було приділено піднесенню культурного рівня механізаторів, які за умов технічної реконструкції сільського господарства стали провідними фахівцями-аграрниками. У перші ж роки існування МТС кількість неписьменних механізаторів скоротилося удвічі, а до завершення колективізації їх вже практично не було.

Тисячі селян, які навчалися грамоті, перш за все, проходили школу соціалістичного виховання. Сільськогосподарська артіль вважалась "центром комунізму та соціалістичного господарювання", в якому, у розумінні сталінського керівництва, селяни звільнялися від приватновласницьких схильностей і нагромаджували організаційний досвід застосування колективних методів роботи у галузі сільського господарства. Однак, зрозуміло, що сама колгоспна форма не могла автоматично виробляти й прищеплювати людям нові, комуністичні риси, для цього необхідна була величезна ідейно-виховна робота, тому в житті українського селянства 1930-х рр. структури комуністичної партії займали особливе місце. Перебравши на себе всі керівні функції в державі, більшовицька партія мала надзвичайно розгалужений апарат, який тримав під контролем фактично всі прояви суспільного життя, що передбачало концентрацію всієї влади в партійних комітетах, у тому числі й сільських осередках.

Агітбригади та бригади культармійців склалися з уповноважених НКВС, відряджених з міста працівників партійних та радянських органів, активістів з місцевого сільського населення, інколи вчителів. Нерідко такі бригади присилали з інших сіл. Серед сільських активістів часто траплялися малограмотні люди, які просто прагнули вислужитися перед керівництвом НКВС. Вони не могли успішно виконувати заплановані партійно-державним керівництвом економічні та політичні заходи, які потребували значного покращання не лише партійної роботи на селі, а й підвищення освітнього рівня сільського населення. Як наслідок, прийнята 16 січня 1936 р. постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про завершення ліквідації неписьменності в країні до кінця 1937 р. не була повністю виконана. Незважаючи на всі зусилля радянської влади та деякий успіх у розвитку соціальної інфраструктури українського села, повністю вирішити проблему створення достатньої мережі шкіл у сільській місцевості не вдалося (одна початкова школа припадала на 3,6 села; семирічна – 5,4 села; середня – 23 села).

З розвитком шкільної освіти посилювалися кампанії проти народних та релігійних свят, які вже на початку 1930-х рр. практично не відзначалися, адже головними постулатами більшовицької влади стало подолання старих традицій з метою залучення селян до державного будівництва. Для того, щоб виховати нову радянську людину та змусити її працювати без матеріального заохочення, керівництво ВКП(б) та КП(б)У почало широко застосовувати оголошення релігійних свят робочими днями. Це призвело до руйнації селянської святково-обрядової культури і, як наслідок, до порушення цілісної системи накопичених століттями традиційних духовних цінностей українського народу.

Отже, держава офіційно переклала весь тягар соціально-побутових проблем на колгоспи, закріпивши в суспільній практиці пріоритети за матеріальною і виробничою сферою та відсунувши на другий план нематеріальну сферу – освіту, охорону здоров'я, мистецтво та культуру.

Висновки дисертаційної роботи підводять підсумки наукової розробки теми та конкретизують результати дослідження:

– Вітчизняні й зарубіжні дослідники доклали багато зусиль для вивчення історії українського селянства, аналізуючи складні процеси, пов'язані з утвердженням тоталітарної системи та здійсненням більшовицької політики в галузі сільського господарства України у 30-х роках XX ст. Окремі аспекти проблеми частково висвітлені у працях П. Арутюняна, М. Вилцана, Т. Вронської, В. Даниленка, І. Зеленіна, С. Кульчицького, В. Марочка, О. Стасюк, Ю. Шаповала та ін. Однак, в українській історіографії і дотепер не існує праць, в яких системно і всебічно були б досліджені особливості соціально-економічного та національно-культурного розвитку українського селянства в контексті аграрної політики радянської держави на етапі утвердження тоталітарного режиму.

Переосмислення концептуальних засад української та зарубіжної історіографії, висвітлення подій і фактів адекватно реаліям досліджуваного періоду потребували виокремлення необхідних методів дослідження та відбору, раціонального компонування і врахування специфіки різноманітної за інформативністю та характером джерельної бази дослідження, що дало можливість розкрити основні зміни у різних сферах повсякденного життя українських селян внаслідок здійснення колективізації, розкуркулення, Голодомору 1932–1933 рр., масових репресій та депортацій;

– Голодомор 1932–1933 рр. став штучно створеним знаряддям економічного розорення українського селянства та його фізичного винищення з метою здійснення індустріального стрибка, за який було заплачено деградацією і дезорганізацією сільського господарства та руйнуванням споконвічних національних традицій. Командна модель управління сільським господарством була позбавлена можливостей самовдосконалення і не могла забезпечити інтенсивних шляхів його розвитку. Заходи, вжиті щодо політичного та організаційно-господарського зміцнення колгоспів і радгоспів, призвели на практиці до одержавлення сільськогосподарських артілей і бюрократизації методів їх управління, ліквідації економічних стимулів праці колгоспників,

підриву госпрозрахункових основ сільськогосподарського виробництва. Орієнтація сільського господарства протягом 1929–1939 рр. на можливості науково-технічного прогресу та надмірна захопленість урбанізацією викликали інтенсивне скорочення чисельності сільського населення, погіршення його соціально-економічного становища та соціально-побутових умов життєдіяльності, що, у свою чергу, призвело до соціально-демографічного занепаду сільських населених пунктів та спричинило зміну структури українського суспільства, оскільки саме мешканці сільської місцевості завжди були природною основою трудового потенціалу села і аграрної сфери України;

– Створена у довоєнні роки колгоспно-радгоспна система за своєю суттю стала новою моделлю кріпацтва, яка містила в собі потворне поєднання економічного і позаекономічного примусу селян. Позбавлені землі та інших засобів виробництва, примусово об'єднані в одержавлені колгоспи, прив'язані до сільської місцевості вони були зобов'язані виконувати свій "обов'язковий мінімум трудоднів" та натуральні поставки державі. Статут сільськогосподарської артїлі 1935 р. дозволяв їй правлінню лише встановлювати норми виробітку та їх розцінки. Крім того, селяни втратили й особисту свободу через специфічний паспортний режим, оскільки не маючи паспортів, не могли вільно переміщатися в межах країни і були позбавлені права самостійно вибирати місце проживання та роботу, а сільська молодь майбутню професію. Все це кардинально вплинуло на ментальність українського селянства, породивши унікальний історичний феномен безправної колгоспної маси, що негативно відбилось на свідомості і психології селян та позначилось на їх поведінці і вчинках як у досліджуваній період, так і в подальші роки;

– Колективізація, розкуркулення та Голодомор 1932–1933 рр. викликали протест селян, який виражався, в основному, у пасивних формах, проте серед колгоспників траплялися й ті, хто відкрито чинив опір владі, тому важливим елементом функціонування сталінської тоталітарної системи стали репресії, які видозмінюючись та вдосконалюючись, були зведені в ранг партійно-державної політики і фактично стали нормою суспільних перетворень. Терор в Україні дійсно став "великим", оскільки кампанія з розкуркулення, спрямована на ліквідацію найзаможніших селян, на практиці вилилась у репресії проти "середняків", які становили дві третини українського селянства. Крім того, основною цільовою групою репресій під час "куркульської операції" у 1937–1938 рр. в Україні стало сільське населення, і в результаті жорстокої репресивної політики сталінська влада знищила саме ту частину українського селянства, яка була основним виробником сільськогосподарської продукції і носієм кращих господарсько-трудових традицій українського народу;

– Селянство як цілісна соціальна група зазнало істотної деформації, поступово був сформований новий тип сільських працівників – заідеологізовані більшовицькою владою колгоспники, які становили найхарактернішу і найчисленнішу групу всього працездатного сільського населення України з усіма притаманними їм особливостями, що відповідали інтересам тоталітарної влади. Крім того, в 1929–1939 рр. у складі колгоспного селянства відбулося

становлення соціально-професійних груп, серед яких найбільш популярними і знатними людьми стали комбайнери, трактористи та механізатори, які вписувались в адміністративно-командну систему та могли здійснити заплановані аграрні реформи. Відтак, фактично початком зламу усталеного укладу життя українських селян стали суцільна колективізація та експропріація індивідуальних селянських господарств;

– Для активізації низькооплачуваної праці сільськогосподарських працівників партійно-державне керівництво СРСР замість економічного стимулювання застосовувало позаекономічні засоби: ідеологічну обробку свідомості та моральне заохочення. Проте, незважаючи на численні факти дійсного трудового героїзму мільйонів українських селян та спалахи масового ентузіазму, концепція повсюдного впровадження ударних методів роботи як єдиних раціональних себе не виправдала, оскільки реалізації можливостей новаторського руху бракувало відповідного інженерного, матеріально-технічного і організаційного забезпечення сільського господарства. Поступово різні організаційно-технічні неполадки набули хронічного характеру, зросла собівартість сільськогосподарської продукції, планові завдання не виконувались, тому партійні, господарчі і громадські організації почали широко застосовувати адміністративно-командні методи;

– Радянська система формувала "нову людину" шляхом заперечення накопичених століттями духовних і родинних цінностей українського народу, фактично відбувалось ідеологічне зомбування і духовне покріпачення цілих поколінь, втрачався органічний зв'язок між ними, адже в СРСР системно формувалася нова історична спільність – "радянський народ". Деморалізація українського народу та деформація моральних норм українських селян стали невід'ємною складовою сталінських дій щодо України. Одвічні моральні засади українського селянства були заборонені як "куркульські" та ворожі, а такі нецивілізовані вчинки та злочини радянської влади, як розбій, свавілля, знущання, вбивства, підкуп, залякування і доноси, заохочувалися на всіх рівнях і стали правилом та нормою поведінки, оскільки відповідали ідеології та диктатурі партії;

– Тоталітарна влада, створивши шляхом жорстокого примусу мережу комун, ТСОЗів, сільськогосподарських артілей, радгоспів і колгоспів, покликаних ліквідувати традиційне індивідуальне господарство, встановила у свідомості українських селян психологічний бар'єр між індивідуальним та колективним господарством, який сталінському режиму так і не вдалося зламати, оскільки переважна більшість українських селян продовжувала, хоча й пасивно, опиратися колективізації. В результаті, частку українських селян, кращих носіїв хліборобських традицій, було знищено, а тих, кому вдалося вижити, загнали у колгоспи. Незважаючи на те, що у психіці українського селянства сталися глибокі зміни – з'явилися байдуже ставлення до праці на землі, покірність перед керівництвом, укорінилися страх, недовіра і тривога, які передавались наступним поколінням, українська нація виявилася надзвичайно міцною, оскільки продовжувала давати світові геніїв, творити самобутню

культуру, зберігати національну ідентичність. Намагання влади нав'язати комуністичну ідеологію мало тимчасовий успіх. Прагнення бути господарем на своїй землі і в своїй хаті ніхто і ніколи не зміг витравити з душ українських селян.

У зв'язку із зазначеним вище можна констатувати, що соціалістичні перетворення впродовж 1929–1939 рр., які традиційно у вітчизняній історіографії розглядались як період вирішальних змін та остаточної перемоги соціалізму, викликають серйозні заперечення, оскільки повернулись до нас зворотною стороною – колективізацією, розкуркуленням, Голодомором, репресіями та масовими депортаціями селян. Українське село виявилось соціально-економічним та національно-культурним явищем, для перманентного розвитку якого сталінський режим використав комплекс репресивно-каральних заходів, прийомів і методів економічного та позаекономічного примусу, підтримуючи одні соціальні групи та винищуючи інші.

Виходячи з цих міркувань, з метою уточнення та доповнення схеми соціально-економічного та національно-культурного життя українського селянства впродовж 1929–1939 рр. можуть бути запропоновані такі перспективні тематичні групи та напрями конкретно-історичних досліджень: адаптація розвитку окремих галузей сільського господарства України до потреб тоталітарної держави; політика влади щодо окремих соціально-професійних груп українського селянства; включення українського селянства в ідеологічну систему тоталітарного режиму з метою впливу на його свідомість; соціально-політичні настрої українського селянства та їх конкретно-історичні прояви; динаміка суспільної свідомості українського селянства в умовах становлення тоталітарної держави; взаємодія української народної і радянської культур як двох феноменів; опір українського селянства духовній агресії більшовизму.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Білан С.О. Трансформація життя українського селянства (1929–1939 рр.). – Ніжин: ПП Лисенко, 2014. – 456 с.

Рецензії

[Борисенко В.]: Білан С.О. Трансформація життя українського селянства (1929–1939 рр.) / В. Борисенко // Народна творчість та етнологія. – 2014. – № 1. – С. 143–144.

[Журба М.А.]: Білан С.О. Трансформація життя українського селянства (1929–1939 рр.) / М.А. Журба // Гілея. – 2014. – Вип. 83 (№ 4). – С. 438–440.

Статті у наукових фахових виданнях

2. Білан С.О. Соціально-демографічні наслідки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні / С.О. Білан // Науковий часопис Національного педагогічного

університету ім. М.П. Драгоманова. – 2011. – Вип. 8. – С. 102–109.

3. Білан С.О. Впровадження політвідділів як надзвичайних органів влади в галузі сільського господарства у 30-х рр. ХХ ст. / С.О. Білан // Гілея. – 2012. – Вип. 62 (№ 7). – С. 59–63.

4. Білан С.О. Голодомор 1932–1933 рр. та його наслідки в Україні / С.О. Білан // Волинські історичні записки. Збірник наукових праць Житомирського державного університету ім. І. Франка. – 2012. – Т.8. – С. 12–18.

5. Білан С.О. Діяльність кас взаємодопомоги колгоспного селянства у системі соціального забезпечення сільського населення України в 30-х рр. ХХ ст. / С.О. Білан // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія: Історичні науки. – 2012. – Вип. 17. – С. 54–60.

6. Білан С.О. Зміна аграрної політики радянського уряду в першій половині 1930-х р. та її наслідки в Україні / С.О. Білан // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – 2012. – Т. 24. – С. 551–560.

7. Білан С.О. Кадрове забезпечення сільськогосподарського виробництва у 30-х рр. ХХ ст. / С.О. Білан // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – 2012. – Вип. 23. – С. 97–106.

8. Білан С.О. Перепис населення 1937 р. як джерело вивчення історії українського селянства у передвоєнну добу / С.О. Білан // Наукові записки з української історії Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди. – 2012. – Вип. 32. – С. 289–294.

9. Білан С.О. Радянська історіографія розвитку українського селянства у 1933–1939 рр. / С.О. Білан // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – 2012. – № 22 (235). – С. 5–11.

10. Білан С.О. Розвиток аграрної освіти в 30-х рр. ХХ ст. та її вплив на формування професійно-виробничої верстви українського села / С.О. Білан // Література та культура Полісся. Збірник наукових праць Ніжинського державного університету ім. М.В. Гоголя. – 2012. – Вип. 71. – С. 295–304.

11. Білан С.О. Розвиток сільського господарства України в 30-х рр. ХХ ст. / С.О. Білан // Гілея. – 2012. – Вип. 64 (№ 9). – С. 52–57.

12. Білан С.О. Розселення хуторів в Україні у 30-х рр. ХХ ст. / С.О. Білан // Питання історії України. Збірник наукових праць Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – 2012. – Т. 15. – С. 41–46.

13. Білан С.О. Роль партійного керівництва УРСР у процесі її постголодоморної відбудови / С.О. Білан // Наукові записки з української історії Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди. – 2012. – Вип. 31. – С. 304–310.

14. Білан С.О. Роль хат-лабораторій у піднесенні рівня аграрної культури українського селянства у передвоєнну добу / С.О. Білан // Український селянин. – 2012. – Вип. 13. – С. 46–48.

15. Білан С.О. Соціально-правовий статус українського селянства в

30-х рр. XX ст. / С.О. Білан // Література та культура Полісся. Збірник наукових праць Ніжинського державного університету ім. М.В. Гоголя. – 2012. – Вип. 70. – С. 121–130.

16. Білан С.О. Становище сільської молоді України у 30-х рр. XX ст. / С.О. Білан // Мандрівець. – 2012. – № 4 (100). – С. 35–38.

17. Білан С.О. Технічна реконструкція сільського господарства України в 1931–1939 рр. / С.О. Білан // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2012. – Вип. 8. – С. 56–62.

18. Білан С.О. Трудова активність сільської молоді України в 30-х рр. XX ст. / С.О. Білан // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2012. – Вип. 22. – С. 59–65.

19. Білан С.О. Формування трудових ресурсів сільського господарства України у 1933–1939 рр. / С.О. Білан // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – 2012. – Т. 25. – С. 525–535.

20. Білан С.О. Аграрна політика радянського уряду в 1933–1939 рр. та її наслідки в Україні / С.О. Білан // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. – 2013. – Т. 21. – С. 51–57.

21. Білан С.О. Ефективність використання машинно-тракторного парку в сільському господарстві України (30 рр. XX ст.) / С.О. Білан // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – 2013. – № 9 (262). – С. 109–114.

22. Білан С.О. Запровадження виробничого змагання та ударництва в сільському господарстві УСРР у 30-х рр. XX ст. / С.О. Білан // Мандрівець. – 2013. – № 1 (103). – С. 25–30.

23. Білан С.О. Запровадження соціального страхування сільського населення України в першій половині 30-х років XX ст. / С.О. Білан // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – 2013. – Вип. 21. – С. 55–58.

24. Білан С.О. Історія формування системи підготовки фахівців-аграрників у 30-х рр. XX ст. / С.О. Білан // Гілея. – 2013. – Вип. 69 (№ 2). – С. 95–100.

25. Білан С.О. Партійні кадри України в процесі соціальних перетворень сільського господарства у 30-х рр. XX ст. / С.О. Білан // Українознавчий альманах. – 2013. – Вип. 14. – С. 210–213.

26. Білан С.О. Суспільно-політична активність сільської молоді України в 1933–1939 рр. / С.О. Білан // Проблеми політичної історії України. Зб. наук. пр. Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. – 2013. – Вип. 8. – С. 181–188.

Публікації у виданнях іноземних держав

27. Білан С.А. Распространение агрокультурных знаний и научно-исследовательского движения среди сельского населения Украины в 30-х гг. XX ст. / С.А. Білан // Современный научный вестник. Серия: История, Политология, Право. – Белгород, 2012. – № 27 (139). – С. 50–62.

28. Bilan S. Formation of social security rural population in Ukraine in 30-ies of twentieth century / S. Bilan // Nauka I Studia. Pravo, Histori, Filosofia. – Przemysl, 2013. – № 12 (80). – P. 53–62.

29. Билан С.А. Развитие стахановского движения в области сельского хозяйства Украины в 30-х гг. XX столетия / С.А. Билан // Электронный научный журнал. Вестник Удмуртского университета. История и филология. – Ижевск, 2013. – Вып. 3. – С. 46–54. – Режим доступа к журн. : <http://vestnik.udsu.ru/index.php?path=2013-053&year=2013&name>

30. Bilan S. Use of party and state leadership of non-economic methods to stimulate the work of rural population in the 30-ies twentieth century / S. Bilan // Nauka I Studia. Pravo, Histori, Filosofia, Filologiczne nauki. – Przemysl, 2013. – № 40 (108). – P. 48–53.

Статті у наукових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз

31. Bilan S. Technocracy and fate of Ukrainian rural population / S. Bilan // "Edukacja – Technika – Informatyka". – 2013. – Rocznik naukowy nr 4/2013-1. – P. 103–107.

32. Білан С.О. Трансформації аграрної сфери України та пошук шляхів їх інтелектуально-професійного забезпечення у 30-х рр. XX ст. // Український історичний збірник. – 2013. – Вип. 16. – С. 171–184.

Матеріали конференцій

33. Білан С.О. Демографічна картина України 1933 р. / С. Білан // Розвиток наукових досліджень 2010 : VI міжнар. наук.-прак. конф., 22–24 листопада 2010 р. : тези доп. – Полтава, 2010. – Т. 4. – С. 11–13.

34. Билан С.А. Развитие агропромышленного комплекса Украины / С.А. Билан // Социология, политология, философия и история в современном мире : междунар. науч.-прак. конф., 14 марта 2012 г. : тезисы докл. – Новосибирск, 2012. – С. 91–94.

35. Билан С.А. Крестьянство как движущая сила общественных преобразований / С.А. Билан // Современные направления теоретических и прикладных исследований, 2012 : междунар. науч.-прак. конф., 20–31 марта 2012 г. : тезисы докл. – Одесса, 2012. – ЦИТ: 112–605. – С. 77–81.

36. Білан С.О. Аграрні реформи в Україні у 30-х рр. XX ст. / С.О. Білан // Dny vedy – 2012 : VIII mezinárodní vědecko-praktická konference, 27.03–5.04.2012 : тези доп. – Praha, 2012. – Díl 54. Historie. – P. 23–25.

37. Білан С.О. Розвиток сільськогосподарських науково-дослідних установ у 30 рр. XX ст. / С.О. Білан // Аграрна наука і освіта на сучасному етапі розвитку народногосподарського комплексу : досвід, проблеми та шляхи їх вирішення : міжнар. наук.-прак. конф., 25–26 травня 2012 р. : тези доп. – Львів, 2012. – С. 6–9.

38. Билан С.А. Аграрная политика как составляющая экономической системы государства / С.А. Билан // Научные исследования и их практическое

применение. Современное состояние и пути развития, 2012 : междунар. науч.-прак. конф., 2–12 октября 2012 г. : тезисы докл. – Одесса, 2012. – ЦИТ: 312–553. – С. 47–50.

39. Білан С.О. Методологічні основи дослідження історії українського селянства / С.О. Білан // Питання аграрної історії України та Росії : IX наук. читання, присвячені пам'яті Д.П. Пойди, 9 листопада 2012 р. : тези доп. – Дніпропетровськ, 2012. – С. 234–240.

40. Білан С.А. Настоящая роль сельских активистов в распространении школьного образования среди крестьян Украины в 30-х гг. XX ст. / С.А. Білан // Современные направления теоретических и прикладных исследований, 2013 : междунар. науч.-прак. конф., 19–30 марта 2013 г. : тезисы докл. – Одесса, 2013. – ЦИТ: 113–0659. – С. 60–66.

41. Білан С.А. Подъем интеллектуального уровня сельского населения Украины в процессе распространения агрокультурных знаний в 30-х гг. XX в. / С.А. Білан // Аграрная наука, образование, производство: актуальные вопросы : всеросс. науч.-прак. конф. с международным участием, 26–29 апреля 2013 г. : тезисы докл. – Новосибирск, 2013. – Вып. 15., Т. II. – С. 149–151.

42. Bilan S. Formation and development of technical education rural population of Ukraine : mezinaridni vedecko-odborna conference «Trendy ve vzdělavani 2013» (Olomouc, 19–20 cervna 2013). – Olomouc, 2013. – P. 36–39.

43. Білан С. Трансформації аграрної сфери України в 30-х рр. XX ст. / С. Білан // I Міждисциплінарні гуманітарні читання : всеукр. наук.-прак. конф., 3 жовтня 2013 р. : тези доп. – К., 2013. – С. 47–48.

АНОТАЦІЇ

Білан С.О. Соціально-економічний та національно-культурний злам українського селянства (1929–1939 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2014.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню соціально-економічних та національно-культурних процесів в українському селі впродовж 1929–1939 рр., що призвели до руйнування традиційних аграрних відносин, гальмування державотворчих процесів, деформацій у духовній сфері. Досліджено сутність та принципи аграрної політики радянського режиму, відтворено механізм, методи і наслідки її реалізації в Україні та розкрито вплив на суспільно-політичний і соціально-правовий статус українського селянства. З'ясовано специфіку політичних репресій стосовно українського селянства, причини й умови здійснення його депортацій у 1930 х рр. та розкрито процес інтенсивної руйнації хутірської поселенської структури України. Проаналізовано шляхи формування виробничої сфери та інтелектуально-професійного забезпечення українського села. Розкрито передумови

виникнення і прояви деформацій у національно-культурному та духовному житті сільського населення України внаслідок їх централізації та уніфікації в межах унітарної держави.

Ключові слова: аграрна політика, українське селянство, колгоспно-радгоспна система, соціально-економічний розвиток, національно-культурні процеси.

Билан С.А. Социально-экономический и национально-культурный перелом украинского крестьянства (1929–1939 гг.) – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2014.

Диссертация посвящена комплексному исследованию социально-экономических и национально-культурных процессов, которые происходили в украинском селе в течение 1929–1939 гг. в результате целенаправленной политики большевистской власти и привели к разрушению традиционных аграрных отношений, торможению процессов государственного строительства, деформаций в духовной сфере.

На основе обстоятельного историографического анализа, переосмысления методологии исторических научных исследований и большого количества архивных источников, значительная часть которых впервые вводится в научный оборот, проанализированы политико-правовые и партийно-государственные факторы развития сельского хозяйства Украины на протяжении 1929–1939 гг. в контексте формирования единого народнохозяйственного пространства. Исследованы сущность и принципы аграрной политики советского режима, проанализирован механизм, методы и последствия ее реализации в Украине и раскрыто влияние на общественно-политический и социально-правовой статус украинского крестьянства.

Проанализированы особенности внешнего и внутреннего управления, а также производственной деятельности сельскохозяйственных структур Украины в пределах командно-административной системы, роль экономического и внеэкономического принуждения к труду сельского населения. Раскрыты важнейшие аспекты технической реконструкции сельского хозяйства и деятельности МТС в условиях форсированной индустриализации в Украине.

Выявлены специфика политических репрессий в отношении украинского крестьянства, причины и условия осуществления депортаций украинских крестьян в 1930-х гг., раскрыт процесс интенсивного разрушения хуторской поселенческой структуры Украины. Проанализированы основные законодательные и нормативные акты партийного и государственного руководства СССР и УССР, в соответствии с которыми осуществлялись массовые репрессии сельского населения Украины, освещены место и роль крестьян в проведении указанных акций.

Особое место отведено анализу путей формирования производственной

сферы и интеллектуально-профессионального обеспечения украинского села, количественных и качественных параметров подготовки специалистов-аграрников и их влияния на формирование социального состава украинского крестьянства. Прослежена кадровая селекция в области сельского хозяйства в условиях осуществления советской реконструкции аграрной сферы.

Исследованы идейно-политические причины разрушения сталинским тоталитарным режимом основ национальной самобытности украинского крестьянства. Охарактеризованы объекты сельской социально-культурной инфраструктуры в условиях несостоятельности советского государства обеспечить надлежащее материально-техническое обеспечение и финансирование. Определены специфика социальной защиты сельского населения УССР, реальная и декларативная составляющие деятельности органов социального обеспечения, ее роль в повседневной жизни и быту украинских крестьян. Проанализированы предпосылки возникновения и проявления деформаций в национально-культурной и духовной жизни сельского населения Украины вследствие их централизации и унификации в пределах унитарного государства.

Ключевые слова: аграрная политика, украинское крестьянство, колхозно-совхозная система, социально-экономическое развитие, национально-культурные процессы.

Bilan S.A. Socio-economic and national-cultural fracture of the Ukrainian peasantry (1929–1939th) – Manuscript.

The thesis for a Doctor's scientific degree in historical sciences, speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – National M.P. Dragomanov Pedagogical University. – Kyiv, 2014.

The thesis is devoted to the complex research of socio-economic and ethno-cultural processes in the Ukrainian village during the 1929–1939th, which led to the destruction of traditional agrarian relations, inhibition processes of state building, deformations in the spiritual realm. The essence and principles of the agrarian policy of the Soviet regime, reproduced mechanism, methods and consequences of its implementation in Ukraine and disclosed influence on the socio-political and socio-legal status of the Ukrainian peasantry. Clarified the specifics of political repressions against the Ukrainian peasantry, causes and conditions of his deportation in the 1930th and discloses a process of intensive destruction farmstead settlement structure of Ukraine. The ways of formation of the production sphere and intellectual professional security Ukrainian village. Revealed manifestations and predictors of strain in the national, cultural and spiritual life of the rural population in Ukraine because of their centralization and unification within a unitary state.

Keywords: agricultural policy, Ukrainian peasants, collective and state farms, socio-economic development, national and cultural processes.